EATGN
EAST AFRICAN TAX AND GOVERNANCE NETWORK
MTANDAO WA USHURU NA UTAWALA
WA AFRIKA MASHARIKI

UENDELEVU WA KIUCHUMI KATIKA ENEO LA AFRIKA MASHARIKI

Kuchunguza Uhusiano kati ya Deni la Umma na Haki ya Kodi

Mtandao wa Ushuru na Utawala wa Afrika Mashariki (EATGN)
na
Kituo cha Afrika cha Taasisi za Watu na Jamii (ACEPIS)

TAX JUSTICE NETWORK AFRICA
AcePIS Africa Centre for People Institutions and Society
Norad
STOP the BLEEDING

EATGN

EAST AFRICAN TAX AND GOVERNANCE NETWORK

MTANDAO WA USHURU NA UTAWALA
WA AFRIKA MASHARIKI

Uendelevu wa Kiuchumi katika eneo la Afrika Mashariki

Kuchunguza Uhusiano kati ya Deni la Umma na Haki ya Kodi

Mtandao wa Ushuru na Utawala wa Afrika Mashariki (EATGN)
na
Kituo cha Afrika cha Taasisi za Watu na Jamii (ACEPIS)

TAX JUSTICE NETWORK AFRICA

Norad

cePIS Africa Centre for People Institutions and Society

STOP the BLEEDING

Imechapishwa na

EAST AFRICAN TAX AND GOVERNANCE NETWORK (EATGN)

Kwa msaada wa

Tax Justice Network Africa · Norad · CePIS – Africa Centre for People Institutions and Society · Stop the Bleeding

© Mtandao wa Ushuru na Utawala wa Afrika Mashariki (EATGN)

Anwani

Email: info@eataxgovernance.net / coordinator@eataxgovernance.net
Website: www.eataxgovernance.net

Mwandishi

Evolve Media

Chapisho hili linasalia kuwa mali ya EATGN pekee. (2023)

Haki zote zimehifadhiwa. Hakuna sehemu ya chapisho hili inayoweza kuchapishwa tena bila idhini, kuhifadhiwa katika mfumo wa kuhifadhi na kufichua, au kusambazwa kwa namna yoyote, au kwa njia yoyote ya kielektroniki, kimitambo, kunakiliwa, kurekodiwa au vinginevyo, bila idhini ya awali ya moja kwa moja iliyoandikwa na wachapishaji. Sehemu yoyote ya chapisho hili inaweza kukaguliwa au kunukuliwa bila malipo mradi chanzo kimetambuliwa ipasavyo.

HABARI KUHUSU EATGN

Mtandao wa Udhibiti wa Ushuru wa Afrika Mashariki (EATGN) ulianzishwa mnamo 2009 huko Nairobi, Kenya, kama shirika la wanachama la watu binafsi na taasisi zisizo za serikali ambazo zinakubaliana kuwa ushuru ni msingi katika kufikia haki ya kijamii na malengo ya maendeleo.

Kwa hivyo EATGN ni mtandao wa mashirika zaidi ya 16 katika Jumuiya ya Afrika Mashariki (EAC) unaojihusisha na masuala ya ushuru, utawala, sera za umma, utafiti na kukuza ujuzi hasa kwa madhumuni ya kuunda uhusiano kati ya majimbo yake mbalimbali ya kanda ya Afrika Mashariki ili kuboresha sera ya kodi na kuimarisha utawala wa kidemokrasia. Jambo linalozingatiwa sana ni jinsi ambavo Mtandao wa Udhibiti wa Ushuru wa Afrika Mashariki unatilia maanani kuelewa usimamizi wa ushuru na athari yake kwa matokeo ya sera. Mtandao huu unanuia kuanzisha majukwaa thabiti na endelevu ya kitaifa ya haki za ushuru katika Jumuiya ya Afrika Mashariki kwa kutekeleza mpango mkakati wa miaka mitano 2019-2023. Hili litafanikishwa kwa kufanya maendeleo makubwa katika utafiti - kujaza mapengo yaliyotambuliwa ya upungufu wa maarifa, kuweka mipango kulingana na matokeo ya utafiti na kuwezesha mazungumzo ya sera. Pia mtandao huu unanuia kufanikisha hili kwa kuimarisha utaalamu wake wa kistadi na kupitia uimarishaji wa mashirikiano na taasisi zingine huku ikikuza uhusiano mpya wa kimkakati.

Ili kutekeleza shughuli zake katika kipindi cha miaka mitano ijayo, Mtandao huu unafanya kazi kupitia kamati ya uongozi na mashirika muhimu ya nchi kupata ufafanuzi, kuandaa ajenda na kuunda mkakati wa pamoja wa ushuru ya Afrika Mashariki kwa wanachama wake kulingana na mijadala ya sasa kuhusu ushuru wa kikanda na michakato ya kutengeneza sera.

HABARI KUHUSU DENI LA UMMA NA HAKI ZA USHURU

Utafiti huu ni mpango wa awali wa kuwezesha utafiti wa deni la umma ili kuelewa haki za ushuru nchini Kenya. Utafiti huu unatarajia kuwavutia wasomi, watunga sera, vikundi vya kidini, sekta binafsi, na asasi za kiraia (CSO), ili kuelewa na kutetea sera bora za kodi ndani ya nyanja zao za ushawishi ili kufikia malengo ya maendeleo endelevu (SDG). Mtandao wa Ushuru unashukuru kwa dhati Mpango wa Open Society Foundation (OSF) kwa kuunga mkono mpango huu kwa ukarimu.

MUHTASARI

EATGN inashukuru kwa wakfu wa Open Society (OSF) kwa kuunga mkono mpango huu kwa ukarimu. Hasa, EATGN inamshukuru Sarah Nkuchia kwa kuamini kwa subira hili shirika dogo lenye mawazo makuu ya utafiti. EATGN inashukuru kwa ushirikiano chipukizi na Kituo cha Afrika cha Taasisi za Watu na Jamii (ACEPIS) uliofanikisha uandishi wa utafiti huu. Pia tunataka kushukuru Muungano wa Okoa Uchumi ulioshirikiana na EATGN ambao matokeo yake kuhusu deni yamefahamisha kwa kiasi kikubwa utetezi wa kodi kuhusiana na Mswada wa Fedha wa 2021.

Shukrani za pekee ziwaendee wafanyakazi wa TJNA na kamati ya uongozi ya EATGN, ambao ni Regina Navuga wa Taasisi ya Taarifa za Biashara na Majadiliano ya Kusini na Mashariki mwa Afrika (SEATINI) Uganda, Cyrus Nkusi wa Utawala wa Afrika (GFA) Rwanda, Prime Nkezumukama wa Dukingire Isi Yacu - Burundi, Nicholas Lekule wa Policy Forum nchini Tanzania, na Taasisi ya Kimataifa ya Masuala ya Kisheria nchini Kenya (Celine Awour) kwa msaada wao. Pia, shukrani kamili ziende kwa timu nzima ya EATGN inayojumuisha mratibu wa kanda Leonard Wanyama pamoja na wanataaluma Brenda Osoro, Everlyn Muendo na Kigen Kiplimo ambao walifanikisha uwekaji vifaa pamoja na uchapishaji wa utafiti huu.

OTHER EATGN PUBLICATIONS

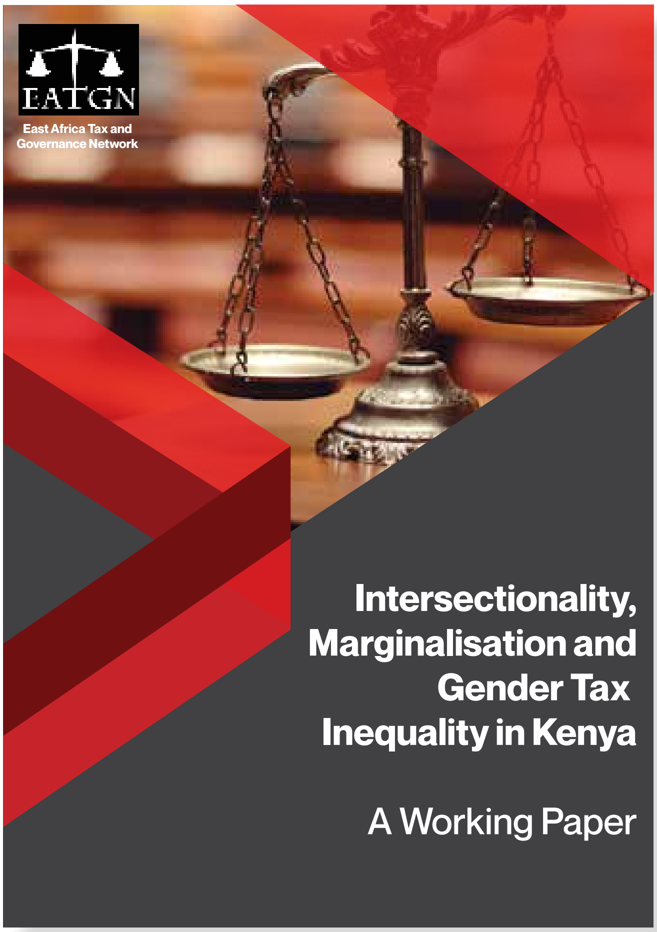

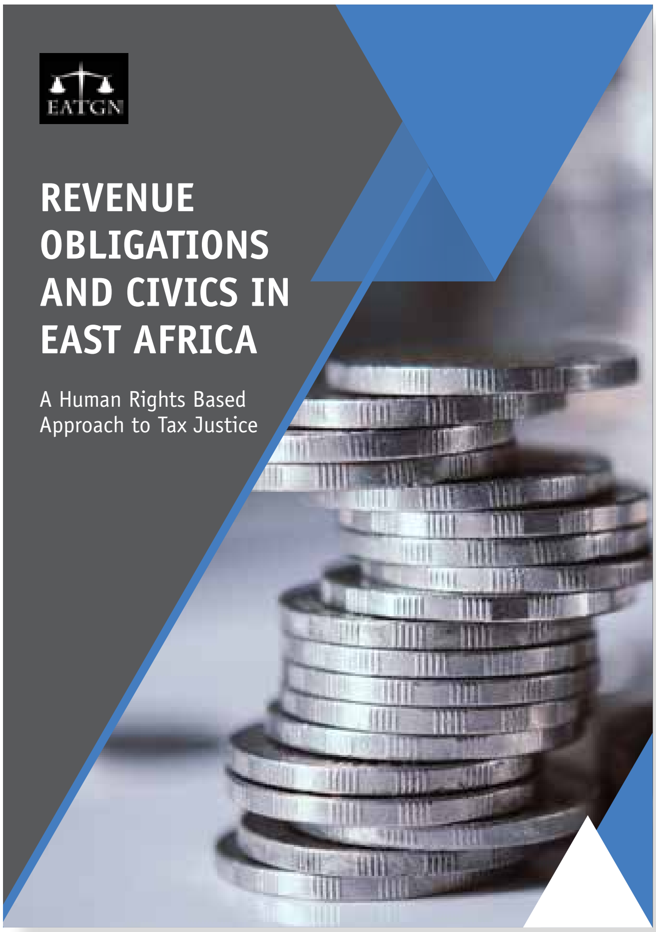

YALIYOMO

Orodha ya Takwimu 8

1. Utangulizi 9

1.1. Malengo ya utafiti huu 9

1.2. Sababu ya Utafiti huu 10

1.3. Mbinu za utaratibu wa Utafiti 10

1.3.1. Mkabala wa uchunguzi 10

1.3.2. Vyanzo na aina ya data 10

1.3.3. Uchambuzi na uwasilishaji wa data 10

2. Ufafanuzi wa kwanza wa Madeni ya Umma na Ushuru 11

2.1. Dhana ya Deni la Umma 11

2.2. Dhana ya Haki ya Ushuru na Ushuru 11

2.3. Matatizo ya Madeni yanayokuja barani Afrika 12

3. Muhtasari wa Hali ya Madeni na Ushuru katika Afrika Mashariki 15

3.1. Hali ya Madeni Afrika Mashariki 15

3.2. Ushuru katika Afrika Mashariki - Muhtasari 18

4. Uhusiano kati ya Deni la Umma na Ushuru - Hakiki za fasihi/ Uchunguzi wa machapisho 21

4.1. Deni la Umma na Mzigo wa Kodi 21

4.2. Deni la Umma, mzunguko haramu wa fedha na mazoea hatari ya ushuru 21

4.3. Deni la umma, ukuaji wa uchumi na ugawaji upya wa rasilimali 22

5. Athari za Matatizo ya Madeni ya Umma kwenye Haki ya Ushuru Afrika Mashariki 24

5.1. Mfumo wa Uchambuzi 24

5.2. Matokeo Muhimu 24

5.2.1. Athari za Deni la Umma kwa Usawa wa Sera ya Ushuru katika Afrika Mashariki 24

5.2.2. Athari za Deni la Umma kwa mzunguko haramu wa fedha (IFFs) na mazoea hatari za Ushuru katika Afrika Mashariki 28

5.2.3. Athari za Deni la Umma katika Ukuaji wa Uchumi na Usambazaji wa Rasilimali Afrika Mashariki 31

5.2.4. Athari za Deni la Umma katika Uwezeshaji na Ushirikishaji wa Sauti za Wananchi katika utungaji wa Sera za Fedha 34

6. Hitimisho 36

7. Marejeleo 38

ORODHA YA TAKWIMU

Jedwali la 1. Takwimu za deni la umma katika eneo la Kusini mwa jangwa la Sahara - tofauti katika uwiano wa madeni kwa pato la taifa kati ya 2010 na 2017 13

Jedwali la 2. Takwimu za deni la umma katika kusini mwa Jangwa la Sahara 14

Jedwali la 3. Deni la Taifa kote Afrika Mashariki Katika mabilioni ya dollar ya Marekani 15

Jedwali la 4. Uwiano wa Deni la taifa kwa pato la Taifa 16

Jedwali la 5. Jumla ya malipo ya riba nje kama Asilimia ya Bajeti ya Mwaka ya Kitaifa 17

Jedwali la 6. Hali ya Mpango wa Kusimamisha malipo ya madeni 18

Jedwali la 7. Viwango vya ushuru Afrika Mashariki 19

Jedwali la 8. Ukusanyaji wa mapato (2009-2017) 20

1. UTANGULIZI

Deni la umma linasalia kuwa chanzo muhimu cha ufadhili wa uwekezaji wa umma, na chombo muhimu cha sera ya uchumi wa kiwango cha juu kwa serikali kote ulimwenguni (UNCTAD, 2017; Selassie, 2018). Kulingana na Shirika la Fedha la Kimataifa (IMF), deni la umma la kimataifa lilifikia dola trilioni 246.5 kufikia mwisho wa robo ya kwanza ya 2019, takribani asilimia 320 ya Pato la Taifa. Deni la umma linapotumiwa ipasavyo, linaweza kukuza ukuaji wa uchumi kwa kuziba mapengo ya upungufu wa fedha na kufadhili ajenda za maendeleo nchini. Uwiano wa deni kwa Pato la Taifa nchini Japan, kwa mfano, ni asilimia 400 lakini nchi hiyo haiko katika hali ya kufilisika kutokana na uthabiti wa mifumo yake ya kiuchumi na uchumi unaoiruhusu kudhibiti deni kwa ufanisi (McKinsey & Company, 2015).

Hata hivyo, deni la umma pia linaweza kuwa na athari hasi kwa uchumi linapotumiwa bila busara. Kwa mfano, ushahidi mwingi unahusisha udhibiti duni wa deni na kupungua kwa kasi ya ukuaji wa uchumi, ukosefu wa ajira, ongezeko la kodi, gharama kubwa ya maisha na uwekezaji mdogo wa serikali katika bidhaa na huduma za umma.[1] Kuna wasiwasi miongoni mwa wanauchumi na wataalamu wa maendeleo ya kimataifa kwamba hitaji la kulipa deni litawashinikiza watunga sera za serikali kuongeza ushuru (manufaa ya muda mfupi yanaweza kutuliza tashwishi zozote za madhara ya ushuru mpya) na kupunguza matumizi ya umma, ikijumuisha vipaumbele vya maendeleo kama vile afya au elimu. Kuongezeka kwa deni la nje kunaweza kusababisha kile wanauchumi wanaita athari ya mrundiko wa deni *(debt overhang effect)* - ambapo serikali huongeza ushuru ili kulipa deni; mwelekeo ambao una athari za moja kwa moja katika kukatisha tamaa/kuzuia uwekezaji wa kibinafsi na biashara ya ndani. Aidha, huenda serikali zikaamua kuchukua mikopo ili kulipa deni lililopo, hivyo basi kuendeleza mzunguko wa mikopo.

Pia, kumekuwa na hoja zinazounga mkono pendekezo kwamba uwezo wa kukopa pesa kwa urahisi husababisha matumaini ya kupotosha na kuua ubunifu katika kuboresha taratibu na sera za kodi. Nchini Tanzania, kwa mfano, serikali imetumia mianya katika sheria ili kukopa madeni bila kuchunguzwa na kuidhinishwa na bunge. Nchini Kenya, Asasi za Kiraia zinaonyesha kuwa mbinu za kuchukua madeni zinazidi kutumika bila ushiriki unaohitajika wa wananchi, uangalizi wa kisheria na mashauriano baina ya serikali kuu na serikali za kaunti. Kwa ujumla, serikali hazijaonyesha nia ya kuleta marekebisho ya kifedha ambayo yanalenga sera za haki za ushuru kwa sababu ya upatikanaji wa madeni kwa urahisi.

1.1. MALENGO YA UTAFITI HUU

Ili kuelewa athari za deni kwa haki za ushuru katika eneo la Afrika Mashariki, makala haya yanachunguza athari za madeni yasiyo endelevu katika masuala makuu manne katika mjadala wa haki za ushuru: i) Mzigo wa ushuru, ii) mzunguko haramu wa fedha na taratibu za ushuru zinazodhuru, iii) ukuaji wa uchumi na usambazaji upya wa rasilimali, na iv) uwezeshaji na ujumuishaji wa sauti za wananchi katika uundaji wa sera za kifedha. Kwa hivyo makala haya yanaongozwa na maswali muhimu yafuatayo ya utafiti:

1. Je, kuna uhusiano wowote kati ya deni la umma na sera ya kodi katika eneo la Afrika Mashariki?
2. Kuongezeka kwa viwango vya deni la umma kunaathiri vipi haki ya sera za ushuru katika eneo la Afrika Mashariki?
3. Je, ni nini athari za deni la umma kwa mzunguko haramu wa fedha (IFF) na taratibu za kodi zenye madhara katika eneo la Afrika Mashariki?
4. Je, ni nini athari za deni la umma katika ukuaji wa uchumi na ukusanyaji wa mapato ya ndani katika eneo la Afrika Mashariki?
5. Je, ni nini athari za deni katika uwezeshaji na ushirikisho wa maoni ya wananchi katika utungaji wa sera za fedha katika eneo la Afrika Mashariki?

1. Africa uncensored, Where did the money go? - Part 1 [Video], *Africa uncensored,* 2019, https://www.youtube.com/watch?v=ktiYCJdSs-g

1.2. SABABU YA UTAFITI HUU

Madhumuni ya utafiti huu ni kuongeza utafiti zaidi kwa kuchunguza na kuelewa uhusiano uliopo kati ya kuongeza hisa za deni la umma (na wajibu wa ulipaji wa deni) na ukosefu wa haki ya kifedha katika eneo la Afrika Mashariki. Hili linaweza kutoa maarifa mapya yanayoweza kuchochea mazungumzo kuhusu usimamizi wa madeni unaowajibika na sera ya kodi ambayo inaweza kukuza haki ya kifedha katika eneo hilo. Kuna uwezekano wa hatua shirikishi kutoka kwa wenye majukumu ya maswala ya madeni, kodi na bajeti, ambayo inaweza kuchochea hatua ya serikali katika kushughulikia deni la umma na ukosefu wa haki ya kodi kwa ukamilifu zaidi katika eneo hili. Utafiti wa pamoja unaozingatia sera ya kodi na usimamizi wa deni la umma katika eneo unaweza kusaidia kuleta pamoja utafiti zaidi na mazungumzo kuhusu hili. Utafiti wa aina hiyo unaweza pia kuleta maarifa ili kufahamisha na kuchagiza mazungumzo kuhusu kodi na haki ya kifedha hasa kwa kuzingatia changamoto za ukosefu wa usawa wa kodi, kutoweza kuhimilika kunaweza kuongezeka.

1.3. METHODOLOJIA

Sehemu hii inaangazia mbinu zilizotumika katika kufanya utafiti kuhusu kuchunguza uhusiano kati ya deni la umma na haki za ushuru katika eneo la Afrika Mashariki. Inaelezea mkabala wa uchunguzi, vyanzo na aina za data, na mbinu za uchanganuzi na uwasilishaji wa data na matokeo.

1.3.1. Mkabala wa uchunguzi

Utafiti huu unajikita katika data ambayo tayari imekuwepo na madhumuni yake ni kuelewa uhusiano kati ya deni la umma na haki za ushuru katika eneo la Afrika Mashariki. Utafiti huu ulifuata mkabala wa kiuchunguzi wa kupitia machapisho kuhusu deni la umma (ulimwenguni, Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara na Afrika Mashariki) na kujaribu kujenga uhusiano kati ya hoja muhimu kuhusu deni (ulipaji wa deni, hisa ya deni, uwiano wa deni kwa Pato la Taifa) na majadiliano yanayoendelea juu ya haki za ushuru (usawa wa sera ya kodi na mzigo wa kodi, mzunguko haramu wa fedha na taratibu mbaya za kodi, ukuaji wa uchumi na ugavi upya wa rasilimali (kutokuwa na usawa) na uwezeshaji na ujumuishaji wa wananchi katika uundaji wa sera za fedha). Nia kuu ya kufanya hivyo ni kutoa hoja za awali ili kuwe na utafiti na mjadala zaidi.

1.3.2. Vyanzo na aina ya data

Utafiti ulitegemea zaidi machapisho ya umma juu ya deni la umma na ushuru kwa ujumla na mahususi kwa miktadha mbalimbali ya nchi katika eneo la Afrika Mashariki. Hizi ni pamoja na makala ya kitaaluma, muhtasari wa sera, ripoti za utekelezaji wa sera za Mashirika yasiyo ya kiserikali na vikundi vya wataalamu, data, sera na sheria za kiserikali, data kutoka Taasisi za Fedha za Kimataifa, tafiti za kiuchumi na taarifa/data nyingine muhimu. Kikundi cha utafiti kilichunguza na kurejelea data kutoka kwa machapisho ya awali ili kutoa majibu kwa maswali ya utafiti. Hii ilifanywa kupitia uhakiki wa machapisho husika ya mada hii na yanayopatikana.

1.3.3. Uchambuzi na uwasilishaji wa data

Sehemu hii inatoa muhtasari wa mbinu ambazo zilitumika kuchakata, kuchambua na kuwasilisha matokeo kutoka kwa data za kitaamuli na data za kitakwimu zilizokusanywa. Utafiti hasa ulitumia mbinu yenye sehemu zisizobadilika au mbinu za maelezo kuchanganua na kueleza data za kitakwimu. Matokeo kutoka kwa uchambuzi wa kitakwimu yaliwasilishwa kwa njia ya majedwali, chati na grafu. Hii iliongezwa kwa uchambuzi wa maelezo na kuwasilishwa kwa maandishi.

2. UTANGULIZI WA UFAFANUZI WA MADENI YA UMMA NA USHURU

2.1. DHANA YA DENI LA UMMA

Nchi nyingi duniani kote hukopa fedha ili kukidhi mahitaji yao ya kifedha iwapo kuna upungufu kulingana na bajeti. Kwa ufupi, deni la umma au deni kuu la serikali linaweza kufafanuliwa kama pesa ambazo nchi inakopa kutoka kwa wakopeshaji walio ndani na nje ya nchi ili kuongeza mapato kutoka kwa ushuru kwa madhumuni ya kufadhili matumizi ya umma. Deni la ndani na nje yote yanajumuisha deni la serikali. Deni la ndani linajumuisha fedha zinazopatikana kupitia rasilimali za kifedha kama vile bili za Hazina na dhamana na pesa zilizokopwa kutoka kwa taasisi nyingine za kifedha zinazomilikiwa na nchi. Vilevile, deni la nje linaweza la kutoka nchi moja au kadhaa. Vyanzo vya deni baina ya nchi mbili ni kutoka kwa serikali moja hadi serikali inayokopa ilhali vyanzo vya kimataifa vinajumuisha mkusanyiko wa nchi au mashirika ambayo yamekusanya rasilimali ambazo zinakopesha. Deni la serikali ya jimbo au mkoa, au serikali ya mtaa pia linaweza kujumuisha deni la umma. Vyanzo vya fedha vya kimataifa vinaweza kupatikana kutoka kwa taasisi za fedha kama vile Shirika la Fedha la Kimataifa, Benki ya Maendeleo ya Afrika na Benki ya Dunia miongoni mwa Taasisi nyinginezo (Polly, 2009).

Ili kuelewa deni la umma kwa usahihi, tunahitaji kuelewa vizuri bajeti ya serikali na upungufu wa fedha ndani yake. Bajeti ya serikali ni hati ya mpango wa serikali wa matumizi na mapato yake katika kipindi cha muda kinachojulikana kama mwaka wa fedha. Upungufu wa fedha kulingana na bajeti hujitokeza wakati matumizi yaliyomo kwenye bajeti ya serikali yanazidi mapato ambayo inakusanya kupitia kodi. Kwa hiyo, serikali hutafuta vyanzo mbadala vya mapato ili kugharimia utoaji wake wa bidhaa na huduma kwa umma. Mojawapo ya njia za kuziba pengo ama upungufu huu, ni kukopa kutoka kwa wakopeshaji wa ndani na nje ya nchi, hivyo basi kuleta deni la umma.

2.2. DHANA YA USHURU NA HAKI ZA USHURU

Dhana ya ushuru inajumuisha aina zote za kodi zinazotozwa na kukusanywa na serikali (kupitia taasisi zake za ndani na nje) ili kufadhili shughuli zake na kuendeleza programu za maendeleo. Kodi ina umuhimu katika jamii za kila nchi, kama vile kugawanya tena mali kutoka kwa mashirika na watu tajiri, kufadhili huduma muhimu za umma na kukabiliana na umaskini.

Hata hivyo, kumekuwa na mtindo unaoendelezwa duniani kote wa biashara kubwa na watu matajiri kukwepa kulipa mabilioni ya ushuru na kuwarushia watu maskini mzigo huo – hali ambayo wengi katika asasi za kiraia na wasomi wanaitaja kama ukosefu wa haki za ushuru. Dhana ya ukosefu wa haki za ushuru inaeleweka kwa kutambua kwamba kuna ukosefu wa usawa wa kodi unaohusiana na tija ya kazi na ugavi wa kiuchumi ambao husababisha kupungua kwa fursa kwa makundi maalum. Kimsingi, kipimo cha haki za ushuru ni uwezo wa kulipa.

Kwa hivyo ukosefu wa haki za ushuru ni hali ambapo tofauti zinazotokana na viwango mbalimbali za kimapato huonekana wazi ndani ya mfumo wa kodi, na hivyo kufanya makundi ya wenye mapato madogo kupoteza fursa ya kuhusishwa katika kufanya maamuzi. Ijapokuwa viwango vya kodi vya mashirika vimekuwa vikishuka duniani kote (na kuongezeka kwa vichocheo, misamaha na mapunguzo kwa wafanyabiashara wakubwa), asilimia ya mapato ya serikali yanayotokana na kodi 'isiyo ya moja kwa moja' (kwenye bidhaa na huduma) imekuwa ikiongezeka. Ushuru kama huo huchangia pakubwa zaidi ya mapato ya watu masikini, ambao hutumia zaidi mapato yao kwa bidhaa na huduma kuliko matajiri. Pia, kodi ya mapato ya kibinafsi kwa matajiri imeendelea kushuka kwa muda (na inabakia kuwa ya chini zaidi katika nchi maskini zaidi zisizo na usawa). Ingawa ukosefu wa haki za ushuru katika nchi maskini unachangia kwa mapato ya serikali kupungua, taratibu mbaya za kodi kama vile vichocheo vya kodi na misamaha ya kodi pia zimejadiliwa kuchangia katika upotevu mkubwa wa mapato, jambo ambalo limesukuma serikali kuongeza kodi katika maeneo kama vile ushuru wa mapato ya kibinafsi na kodi ya ongezeko la thamani ambayo inachukuliwa kuwaathiri zaidi watu maskini.

2.3. MATATIZO YA MADENI YANAYOKUJA BARANI AFRIKA

Kumekuwa na ripoti nyingi, majadiliano, na mijadala mingi kuhusu matatizo mengine ya madeni ya kimataifa yanayokuja. Tofauti na matatizo ya madeni ya kimataifa ya kipindi kilichopita, yaonekana itakuwa ngumu zaidi wakati huu – sasa nchi zina vyanzo vingi vya deni (vyanzo vya kimataifa, deni ya serikali, dhamana za kampuni na zaidi). Hali hii inafanya iwe vigumu kupima kiasi cha deni kwa ujumla, lakini pia inadai majibu ya safu nyingi. Kulingana na Jubilee, ulipaji wa deni la nchi zinazoendelea umeongezeka kwa asilimia 85 tangu mwaka wa 2010.

Je, tunapaswa kuhofia deni kubwa la umma linaloongezeka kwa kasi? Nchi kadhaa zilizoendelea kiuchumi zimepata viwango vya juu vya deni la umma kuliko tunavyoona leo. Kwa mfano, baada ya Vita vya pili vya Dunia, deni la serikali zaidi ya asilimia 100 ya uwiano wa deni kwa pato la taifa lilikuwa la kawaida kati ya mataifa; na hakuna taifa lolote lilikosa kulipa deni. Katika siku za hivi majuzi, Japani imekuwa na uwiano wa deni la umma kwa pato la taifa wa zaidi ya asilimia 150 bila madhara yoyote kwa uchumi wake.

Kwa hakika, uwiano wa deni kwa pato la taifa umekuwa ukiongezeka kwa nchi nyingi, ikiwa ni pamoja na nchi zilizoendelea kama Marekani, Ujerumani, Ufaransa na Japani. Yared (2018) anasema kuwa, tofauti ya deni la umma wakati wa vita vya pili vya dunia ambalo lililipwa baada ya vita, ongezeko la deni la umma katika miaka ya hivi majuzi linaashiria kutokuwa na usawa wa muda mrefu wa kifedha. Anaangazia zaidi kuhusu pengo linaloongezeka baina ya matumizi ya serikali na mapato, linalosababishwa na kuongezeka kwa miradi ya matumizi ya fedha ya serikali na kutokuwa na uwezo wa kukusanya mapato kutoka kwa ushuru haraka kama sababu kuu ya kuongezeka kwa mzigo wa deni. Katika baadhi ya nchi nyinginezo, madeni yamesababisha viwango vya juu vya riba, na yamesababisha pia viwango vya juu zaidi vya deni. Ulipaji wa deni la ndani na nje ni changamoto kubwa kwa nchi zinazoendelea ambazo zina mikakati dhaifu ya kudhibiti na kusimamia matumizi ya deni. Jumla ya deni katika nchi hizi linajumuisha dhima zote zinazohitaji malipo ya riba na malipo ya mkopo uliochukuliwa kama vile mikopo, bima, na kadhalika (Smith, 2010).

Hali hii ni mbaya zaidi katika nchi zinazoendelea, kutokana na hali duni za kiuchumi zilizomo. Kuna wasiwasi kuhusu malipo ya deni la umma katika nchi zilizomo kusini mwa kanda ya Jangwa la Sahara.[2] Shirika la Fedha la Kimataifa linakadiria kuwa takriban asilimia 40 ya nchi katika eneo hilo tayari zina deni au ziko katika hatari kubwa ya madeni hayo (Benki ya Dunia, 2018; IMF, 2018). Uwiano wa deni kwa pato la taifa wa takriban nchi zote za Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara uliongezeka kwa kiasi kikubwa kati ya 2010 na 2017, licha ya kufaidika na mpango wa kupunguza madeni ya kimataifa na uingiliaji kati wa nchi maskini zenye madeni makubwa (Devarajan na wengine, 2019). Kulingana na mtazamo wa kiuchumi wa kanda ya Kusini mwa Jangwa la Sahara, inakadiriwa kuwa mapato katika nchi 15 kati ya 45 katika eneo hili ni chini ya asilimia 15 ya pato lao la taifa *(World Economic and Financial Surveys, 2018; Sub-Saharan Africa – Domestic Revenue Mobilization and Private Investment)*. Utafiti huu unadokeza kwamba changamoto kubwa ya kisera katika kanda ya kusini mwa jangwa la Sahara kuhusu usimamizi wa fedha za umma ni utaratibu kuhusiana na mapato. Unaonyesha kuwa nchi zote zinataka kuboresha uzalishaji wao wa mapato ili kufadhili malengo ya maendeleo endelevu. Ingawa kumekuwa na ukuaji mkubwa wa pato la taifa kwa nchi nyingi Kusini mwa Jangwa la Sahara, bado eneo hili lina uwiano wa chini wa mapato kwa pato la taifa.

2. Mma AE & O Chukwuka, 'Is a debt crisis looming in Africa?', *Brookings,* 2019, https://www.brookings.edu/blog/africa-in-focus/2019/04/10/is-a-debt-crisis-looming-in-africa/

Jedwali la 1. Takwimu za deni la umma katika eneo la Kusini mwa jangwa la Sahara - tofauti katika uwiano wa madeni kwa pato la taifa kati ya 2010 na 2017

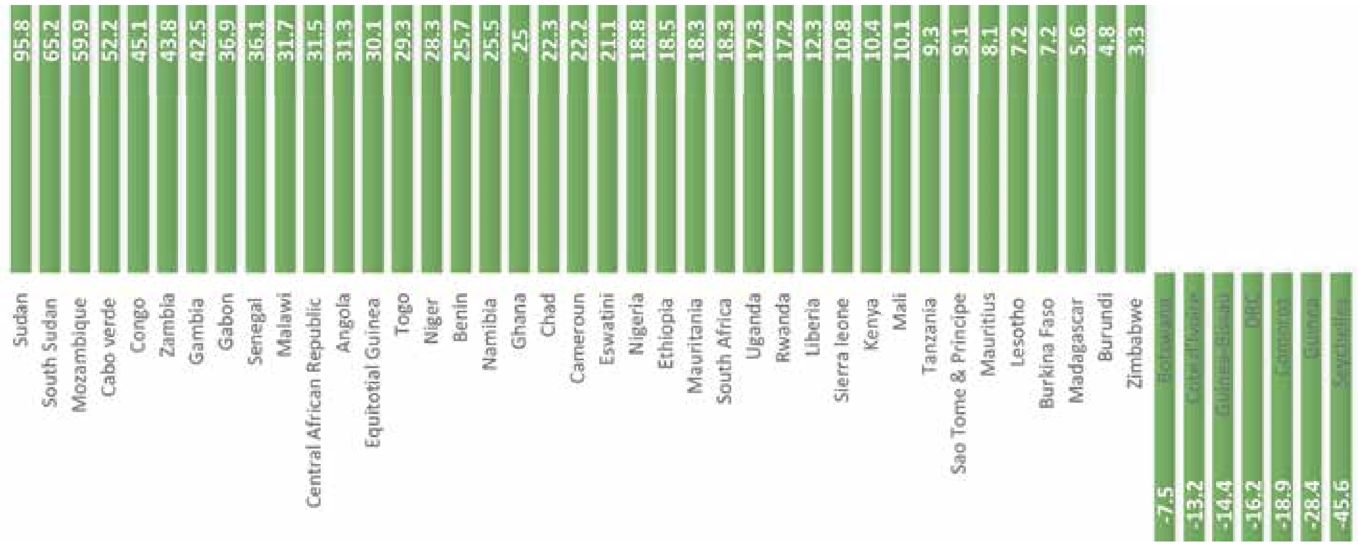

Ili kuondoa upungufu wa pesa kulingana na bajeti, nchi nyingi zaidi katika kanda hiyo zinanufaika na ufadhili kutoka nje. Bokosi & Chikova, (2019) waligundua kuwa kulikuwa na ongezeko kubwa la utoaji wa dhamana kusini mwa jangwa la Sahara baada ya mporomoko wa kifedha na kiuchumi wa 2008.[3] Katika muhtasari wa sera yao ya kuchambua utoaji wa dhamana na viwango vya hivi karibuni vya deni katika kusini mwa jangwa la Sahara, walibainisha kuwa utoaji wa hati uliongezeka kutoka dola bilioni 1 mwaka wa 2011 hadi zaidi ya dola bilioni 6.2 mwaka wa 2014. Hii inaweza kusababishwa na kuongezeka kwa uwezo wa kufikia soko la kimataifa, ambalo liko katika hali thabiti na wawekezaji kuwa tayari kufanya uwekezaji kwa sababu ya faida kubwa.

Hata hivyo, ingawa utoaji wa dhamana umekuwa chanzo kinachopatikana kwa urahisi cha fedha kwa nchi zinazoendelea katika kanda ya Kusini mwa Jangwa la Sahara, jambo hilo limechangia hali mbaya ya sasa ya madeni katika kanda hiyo. Bokosi & Chikova (2019) waligundua kuwa dhamana hizi ziliongeza deni la nje la eneo hili kwa asilimia 147 kati ya 2010 na 2015. Takwimu kutoka Benki ya Dunia zinaonyesha kuwa, katika kipindi hiki, deni la kusini mwa jangwa la Sahara lilipanda kwa dola bilioni 133.4.

Shirika la Fedha la Kimataifa linakadiria kuwa takriban asilimia 40 ya nchi katika eneo hilo tayari zina deni au ziko katika hatari kubwa ya madeni hayo (Benki ya Dunia, 2018; IMF, 2018). Kulingana na Makala ya Sera ya Shirika la Fedha la Kimataifa kuhusu Mageuzi ya Athari za Madeni ya Umma katika Uchumi wa Mapato ya Chini, mwaka 2020, kumekuwa na kasi ndogo ya jumla ya ulimbikizaji wa deni la umma kati ya nchi zenye mapato ya chini. Hata hivyo, uwiano wa deni kwa pato la taifa umepata kupanda kwa kiasi kikubwa, hasa kwa nchi zenye mapato ya chini zisizouza mafuta kutokana na kuongezeka kwa mizigo ya riba. Zaidi ya hayo, kuongezeka kwa hatari ya uchumi wenye mapato ya chini kwa "mishtuko" ya ndani na ya nje, pamoja na kuongezeka kwa mizigo ya riba kumepunguza uwezo wa serikali hizo kufanya maendeleo na kuweka uchumi katika hali nzuri.

3. Fanwell KB & C Rangarira, 'Bonds Issuance and the current debt levels in Sub Saharan Africa', Policy briefing. AFRODAD, 2019, https://afrodad.org/sites/default/files/publications/BOND-ISSUANCE-IN-SUB-SAHARAN-AFRICA.pdf

Taifa	Asilimia ya Jumla ya Deni la Umma ya Pato la Taifa		Asilimia ya tofauti ya deni kwa Pato la Taifa kati ya 2010 na 2017
	2010	2017	
Sudan	67.4	163.2	95.8
Sudan Kusini		65.2	65.2
Msumbiji	43.3	103.2	59.9
Cape Verde	72.4	124.6	52.2
Kongo	53.4	98.5	45.1
Zambia	18.9	62.7	43.8
Gambia	40.7	83.2	42.5
Gabon	21.3	58.2	36.9
Senegal	28.3	64.4	36.1
Malawi	29.6	61.3	31.7
Jamhuri ya Afrika ya Kati	21.4	52.9	31.5
Angola	37.2	68.5	31.3
Guinea ya Ikweta	7.9	38.0	30.1
Togo	46.3	75.6	29.3
Niger	20.7	49.0	28.3
Benin	28.7	54.4	25.7
Namibia	16.0	41.5	25.5
Ghana	34.6	59.6	25.0
Chad	30.1	52.4	22.3
Kameruni	14.7	36.9	22.2
Eswatini	13.8	34.9	21.1
Nigeria	9.6	28.4	18.8
Ethiopia	40.5	59.0	18.5
Afrika Kusini	34.7	53.0	18.3
Mauritania	58.5	76.8	18.3
Uganda	22.4	39.7	17.3
Rwanda	19.3	36.5	17.2
Liberia	21.8	34.1	12.3
Sierra Leone	46.8	57.6	10.8
Kenya	44.4	54.8	10.4
Mali	25.3	35.4	10.1
Tanzania	27.3	36.6	9.3
Sao Tome na Principe	79.5	88.6	9.1
Mauritius	57.1	65.2	8.1

Taifa	Asilimia ya Jumla ya Deni la Umma ya Pato la Taifa		Asilimia ya tofauti ya deni kwa Pato la Taifa kati ya 2010 na 2017
	2010	2017	
Burkina Faso	31.2	38.4	7.2
Lesotho	31.8	39.0	7.2
Madagaska	34.7	40.3	5.6
Burundi	46.9	51.7	4.8
Zimbabwe	49.6	52.9	3.3
Botswana	20.4	12.9	- 7.5
Ivory Coast	63.0	49.8	- 13.2
Guinea-Bissau	68.3	53.9	- 14.4
Jamhuri ya Kidemokrasia ya Kongo	31.9	15.7	- 16.2
Ushelisheli	82.2	36.6	- 45.6
Komoro	50.7	31.8	- 18.9
Guinea	68.8	40.4	- 28.4

Chanzo: Devarajan na wengine (2019) - Debt, Growth, and Stability in Africa: Speculative Calculations and Policy Responses

3. MUHTASARI WA HALI YA MADENI NA USHURU KATIKA ENEO LA AFRIKA MASHARIKI

3.1. HALI YA MADENI AFRIKA MASHARIKI

Kwa sababu ya hali za sasa zisizotabirika za uchumi duniani, Shirika la Fedha Duniani halijatoa data sahihi ya madeni kwa miaka ya fedha ya 2019 na 2020. Takwimu zilizopo zinaonyesha hali ya deni imeongezeka kote Afrika Mashariki. Ongezeko la juu zaidi limeshuhudiwa nchini Burundi na Rwanda katika miaka ya 2014 na 2018. Rwanda na Burundi zimeandikisha asilimia 128.8 na 121.8 mtawalia huku Kenya ikiwa na ongezeko la asilimia 104 katika kipindi hiki. Tanzania na Uganda hazijapitisha kiwango cha asilimia 100. Deni la Tanzania liliongezeka kwa asilimia 79.1 wakati Uganda ni asilimia 94.7.

Ongezeko la hamu ya mikopo limesababisha juhudi nyingi kuelekezwa kwenye uhimilivu wa deni la nchi. Takwimu zinaonyesha kuwa hali ya deni si endelevu kwa muda mrefu. Katika muongo uliopita, deni la umma la kanda hii kwa pato la taifa limeongezeka kwa kiasi kikubwa mwaka hadi mwaka (tazama Jedwali la 2), hii inaonyesha kwamba ingawa deni la eneo limekuwa likiongezeka, hili halijasababisha kuwa na maendeleo makubwa katika kanda. Rasilimali za umma zinazokusanywa kupitia mashirika ya kukusanya mapato na wakopeshaji wa kimataifa, zinaelekezwa kwenye ulipaji wa mikopo na bajeti ya malipo yanayoongezeka ya mishahara ya nchi, hali ambayo inahatarisha ukuaji wa uchumi. Uchambuzi unaonyesha kuwa kando na Kenya, Tanzania na Uganda, nchi zingine za Afrika Mashariki zimeweza kuweka deni lao la kitaifa la kila mwaka chini ya dola bilioni 10 (tazama jedwali la 3).

Jedwali la 3. Deni la Taifa kote Afrika Mashariki Katika dola bilioni (USD)

Nchi/ Mwaka	2014	2015	2016	2017	2018
Kenya	25.65	31.61	37.42	43.94	52.37
Tanzania	11.72	14.72	17.18	18.92	20.99
Burundi	0.87	1.14	1.34	1.62	1.93
Rwanda	1.56	1.9	2.35	2.97	3.57
Uganda	6.06	7.41	8.78	10.35	11.8

Chanzo: Shirika la Fedha Duniani

Uwiano wa deni la umma kwa pato la taifa katika eneo hili unaonyesha ongezeko kubwa kati ya 2010 na 2018 isipokuwa Burundi ambayo uwiano wake wa deni kwa pato la taifa ulipungua kwa asilimia 6.6 katika kipindi hicho. Kupungua huku hakuwezi kuhusishwa na ukuaji wa uchumi, badala yake kunaweza kuhusishwa na vikwazo vya hivi karibuni vya kikanda na jumuiya ya kimataifa juu ya Burundi ambavyo vimekuwa na madhara ya kiuchumi ikiwa ni pamoja na kupunguzwa kwa mikopo iliyotolewa kwa nchi ya Burundi. Katika Jumuiya ya Afrika Mashariki, Rwanda ilikuwa na ongezeko kubwa zaidi kati ya 2010 na 2018, ikiwa na ongezeko la asilimia 21.1 kutoka asilimia 20 hadi asilimia 41.1 wakati Uganda na Kenya zimekuwa na ongezeko la asilimia 17.6. Kenya ina deni kubwa kwa uwiano wa pato la taifa ikilinganishwa na Uganda iliyovuka kiwango cha Shirika la Fedha Duniani cha asilimia 55. Uwiano wa deni lake kwa pato la taifa uliongezeka kutoka asilimia 41.7 mwaka 2010 hadi asilimia 59.3 mwaka 2018 huku Uganda ikiwa na ongezeko kutoka asilimia 22.4 hadi asilimia 40 katika kipindi hicho. Hili linaweza kuleta changamoto za kifedha ikiwa mbinu hazitawekwa ili kuboresha mfumo wa usimamizi wa fedha za umma nchini Kenya. Tanzania kwa upande wake imekuwa na ongezeko la chini zaidi katika kanda ya Afrika Mashariki, na kuongeza asilimia 10.3 kutoka asilimia 27.3 mwaka 2010 hadi asilimia 37.6 mwaka 2018.

Kutokana na kuongezeka kwa ukopaji na kupungua kwa ukusanyaji wa mapato, nchi hizi sasa zinatoa huduma nyingi kwa kutumia madeni karibu kutoshana na bajeti ya mwaka mmoja ya nchi moja. Kuna uwezekano nchi za Afrika Mashariki hazitaweza kulipa madeni ya nchi bila kuathiri vibaya uendeshaji wa nchi. Kwa jumla Kenya, Uganda na Tanzania sasa zinatoa huduma kupitia madeni ya dola za Marekani bilioni 9.4 kufikia 2020.[4] Kwa mujibu wa wizara za fedha za nchi hiyo, Kenya italipa dola bilioni 5.1, Tanzania italipa bilioni 2.8 katika mwaka huu wa fedha kama huduma ya malipo ya deni huku Uganda ikitakiwa kulipa hadi dola bilioni 1.7 za ulipaji wa deni.

Jedwali la 4. Uwiano wa Deni la taifa kwa pato la Taifa

Kulingana na: Benki Kuu za nchi binafsi

Madhara makubwa ya janga la Covid-19 kwa uchumi yamewezesha kupatikana kwa deni la nje na la ndani kote Afrika Mashariki. Kulingana na gazeti la The East African, kanda ya Afrika Mashariki imechukua deni la dola bilioni 2.3 katika kipindi cha miezi mitatu iliyopita huku Burundi na Kenya zikiongoza kwa kuwa

4. The Citizen, 'Three EAC states to pay Sh35 trillion in debt servicing', *Citizen News,* 2020, https://www.thecitizen.co.tz/news/-3-EAC-states-to-pay-Sh35tr-in-debt-servicing/1840340-5576818-44kxe8/index.html
5. Anyanzwa J., COVID-19 Leaves Region in $2.3 Billion Debt Hole in Three Months', *The East African,* 2020, https://www.theeastafrican.co.ke/tea/business-tech/covid-19-leaves-eac-states-in-2-3b-debt-hole-in-three-months-1441388

na deni kubwa zaidi.[5] Ongezeko hili la haraka la deni limesababisha kanda ya Afrika Mashariki kuwa na matatizo na sasa kuna hofu juu ya dhiki inayokuja kutokana na deni katika eneo hilo kuongezeka na kusababisha uhamasishaji wa mapato ya ndani ili kuzuia kukopa. Kupungua kwa mapato yanayokusanywa, kuongezeka kwa hamu ya deni la nchi za Afrika Mashariki, usimamizi mbovu wa madeni na maamuzi yasiyofaa ya sera za madeni vimezidisha hali ya madeni kote Afrika Mashariki.

Kinachotia wasiwasi ni kwamba ongezeko la deni kwa ujumla halijasaidia kuimarika kwa ukuaji wa uchumi katika eneo hilo. Ingawa nchi zimeripoti viwango vya ukuaji vilivyoongezeka mwaka wa 2019 isipokuwa Kenya, ukuaji huo umekuwa mdogo. Umaskini mkubwa na ukosefu wa ajira pamoja na uchakavu wa miundombinu katika kanda hiyo umezuia ukuaji unaoletwa na ongezeko la deni.

Kuna kiwango kikubwa cha ulimbikizaji wa deni jipya huku huduma zinazofadhiliwa kwa deni kwa uwiano wa mapato kikizidi kiwango kama inavyoonyeshwa kwenye Jedwali 2 hapo juu. Ingawa uendelevu wa deni la nchi katika muda mfupi na mrefu ni endelevu, nchi hizi ziko katika hatari kubwa ya kuingia kwenye matatizo ya deni katika miaka ijayo kwa kukadiria ufadhili wa huduma kwa deni na mapato ya taifa. Nchi kama Kenya zikivuka deni lao kwa viwango vya juu vya pato la taifa kulingana na Shirika la Fedha Duniani, kuongezeka kwa hamu ya deni katika kanda ya Afrika Mashariki sasa kunahitaji tahadhari ili kukomboa rasilimali za nchi kutoka kwa ulipaji wa deni hadi ukuaji wa uchumi na shughuli za maendeleo katika nchi. Lazima sasa nchi ziweke kikomo kwenye sera za madeni ya kiholela kama sera za hivi majuzi nchini Kenya ambazo ziliongeza kikomo cha deni hadi shilingi trilioni 9. Sera kama hizo zinaweza kuathiri uchumi kwani huongeza matatizo ya deni na kuhatarisha uchumi kutokana na uchunguzi zaidi kutoka kwa wakopeshaji. Ni lazima nchi sasa zichague kupanga upya deni na kupunguza mikopo ya kibiashara yenye viwango vya juu vya riba. Zaidi ya hayo, kuna haja ya ujumuishaji wa kifedha kote Afrika Mashariki.

Jedwali la 5. Jumla ya Malipo ya Deni la nje kama Asilimia ya Bajeti ya Mwaka ya Kitaifa

Mwaka	2014/15	2015/16	2016/17	2017/18	2018/19
Kenya	asilimia 9.3	asilimia 6.7	asilimia 7.3	asilimia 10.9	asilimia 17.3
Uganda	asilimia 2.3	asilimia 1.2	asilimia 11.9	asilimia 2.9	asilimia 17.0
Tanzania	asilimia 1.9	asilimia 2.6	asilimia 5.4	asilimia 7.7	asilimia 12.5
Burundi	asilimia 4.2	asilimia 3.8	asilimia 5.1	asilimia 4.3	asilimia 35.5
Rwanda	asilimia 6.7	asilimia 8.6	asilimia 11.1	asilimia 13.2	asilimia 14.4

Kulingana na: Kadirio la Acepis ikirejelea Benki Kuu ya nchi Husika na Benki ya Dunia

Mawaziri wa fedha wa G20 (Shirikisho la Mawaziri na Magavana wa Mabenki Kuu kutoka nchi 20) walitangaza mpango wa kusimamisha malipo ya madeni kwa muda (DSSI) mnamo Aprili 2020 kwa lengo la kutoa msamaha wa deni kwa nchi zinazoendelea zenye mzigo mkubwa wa deni.[6] Mpango huu ulikuja baada ya wito wa kusimamisha malipo ya deni kwa nchi maskini na Shirika la Fedha Duniani na Benki ya Dunia, inayolenga kupunguza athari za janga la Covid-19. Walengwa wa mpango huu walitakiwa kujitolea kutumia rasilimali katika matumizi ya kiuchumi, kiafya na kijamii, na kutoa ufichuzi kamili wa ahadi zote za kifedha za sekta ya umma kwa ajili ya kuboresha tathmini ya mahitaji ya kifedha na uhimilivu wa deni. Zaidi ya hayo, wanufaika walitakiwa kupunguza ukopaji ulio na riba ya juu, kwa kuzingatia kikamilifu sera za ukopaji wenye masharti kali zilizowekwa na Shirika la Fedha Duniani na Benki ya Dunia.

Kama inavyoonekana kwenye Jedwali la 6 hapo juu, nchi zote za Jumuiya ya Afrika Mashariki zilistahili

6. The World Bank, 'COVID 19: Debt Service Suspension Initiative', database, https://www.worldbank.org/en/topic/debt/brief/covid-19-debt-service-suspension-initiative

Jedwali la 6. Hali ya Mpango wa Kusimamisha malipo ya madeni

Taifa	Ustahiki	Ombi la kushiriki	Akiba inayokadiriwa ya DSSI (kwa Mamilioni ya dola)	Akiba inayokadiriwa ya DSSI (asilimia ya pato la taifa mwaka wa 2019)
Burundi	Ndio	Ndio	3.9	0.1
Kenya	Ndio	La	802.6	0.8
Rwanda	Ndio	La	12.6	0.1
Tanzania	Ndio	Ndio	148.9	0.2
Uganda	Ndio	Ndio	95.4	0.3

Kulingana na: Benki ya Dunia

kunufaika na mpango wa Kusimamisha ulipaji wa madeni (DSSI). Hata hivyo, ni nchi tatu pekee zilizoomba kushiriki, huku Kenya na Burundi zikijiondoa. Kukataa kwa Kenya kushiriki kulitokana na hoja kwamba mpango huo ungezuia biashara baina yake na soko za hisa za kimataifa kutokana na athari zake mbaya katika viwango vya mikopo nchini humo, hivyo kupunguza uwezo wake wa kufadhili nakisi ya kifedha ya nchi.[7] Rwanda pia imetoa hoja kwamba kutengwa kwa wakopeshaji wa kibinafsi na kutokuwa na uhakika na jumla ya deni iliyopo kutoka kwa wakopeshaji wasio na masharti nafuu kama msingi wa kujiondoa kwenye mpango huo.[8,9]

Kwa ujumla, hali ya sasa ya madeni katika Afrika Mashariki na kanda kubwa ya Kusini mwa Jangwa la Sahara inapendekeza wito wa masuluhisho ya kiubunifu. Maitikio kwa mipango kama vile mpango wa kusimamisha malipo ya madeni yanapendekeza haja ya ushirikishaji wa washikadau wengi, ikijumuisha mikopo ya riba ya chini na isiyo na masharti ya juu katika kuandaa suluhisho la matatizo ya madeni yanayokuja.

3.2. USHURU KATIKA AFRIKA MASHARIKI - MUHTASARI

Ushuru hukusanywa ili kufadhili bajeti ya serikali na kusaidia mipango inayoongozwa na serikali inayolenga kutoa huduma za umma kwa raia wake. Covid-19 imepunguza mapato kwani wafanyakazi wengi wamepoteza ajira, ununuzi umepungua, na usafirishaji na uagizaji umecheleweshwa au kusimamishwa. Athari za hali hii ni kupungua kwa mapato ya kitaifa kwa muda mfupi huku athari za virusi zikiendelea. Zaidi ya hayo, baadhi ya serikali za Afrika Mashariki zimepunguza viwango vya kodi katika kipindi cha Covid-19 na hii imekuwa na madhara makubwa kwa bajeti ya nchi moja ambayo sehemu yake kubwa inaongezwa na ukusanyaji wa mapato ya nchi. Ili kukabiliana na hali hii, nchi zimelazimika kutafuta njia nyingine bunifu za kuongeza kodi na kuongeza kodi za ziada ili kiasi cha mapato kiwe cha kutosha. Katika nusu ya muongo uliopita, viwango vya kodi kote Afrika Mashariki vimesalia sawa kwa watu wanaopata mapato ya juu isipokuwa Kenya ambayo imepunguza Kodi ya Mapato, kodi kwa mashirika na kodi ya ongezeko la thamani katika kipindi cha Covid-19 (Jedwali la 7)

Kwa ujumla, viwango vya kodi nchini Kenya viko chini ikilinganishwa na mataifa mengine katika Afrika Mashariki kabla na wakati wa kipindi cha Covid-19 kama inavyoonyeshwa kwenye jedwali la 7 hapo juu. Huenda hii ilipunguza motisha kwa wawekezaji ambao wamechagua Kenya kama kivutio kizuri cha uwekezaji kinyume na wenzao na hivyo kuongeza ukusanyaji wa mapato. Ukusanyaji wa mapato katika eneo zima umeimarika kwa kiasi kikubwa katika muongo uliopita huku ongezeko kubwa likionekana katika mapato

7. Duncan M, 'Exclusive: Kenya eschews G20 debt relief initiative over restrictive terms', *Reuters,* 2020, https://www.reuters.com/article/us-health-coronavirus-kenya-exclusive-idUSKBN22R25A
8. Robert M, 'Debt servicing or COVID-19 response? an impossible choice for developing countries', *Oxfam HECA,* 2020, https://heca.oxfam.org/latest/blogs/debt-servicing-or-covid-19-response-impossible-choice-developing-countries
9. 'Financial Times, 'Covid-19 crisis set to push poorest nations into debt distress, Paris Club warns', database, https://www.ft.com/content/1466fdd7-b50e-4c66-af27-64d60296e32f

Jedwali la 7. Viwango vya ushuru Afrika Mashariki

Aina ya kodi	Kipindi	Kenya	Uganda	Rwanda	Tanzania	Burundi
Kodi ya mapato	Kabla ya Covid	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30,
	Kipindi cha Covid	asilimia 25	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30
Kodi ya ongezeko la thamani	Kabla ya Covid	asilimia 16	asilimia 18	asilimia 18	asilimia 18	asilimia 18
	Kipindi cha Covid	asilimia 14	asilimia 18	asilimia 18	asilimia 18	asilimia 18
Kodi ya Mashirika	Kabla ya Covid	asilimia 30, 37.5 kwa kampuni za kigeni	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30
	Kipindi cha Covid	asilimia 25	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30	asilimia 30
Kodi ya mapato ya kukodisha	Kabla ya Covid	asilimia 10	asilimia 20	asilimia 0-30	asilimia 20	asilimia 20-60
	Kipindi cha Covid	asilimia 10	asilimia 20	asilimia 0-30	asilimia 20	asilimia 20-60

Kulingana na: Mashirika ya kukusanya mapato ya nchi

na kodi ya ongezeko la thamani. Kati ya 2009 na 2017 ukusanyaji wa mapato ya kila nchi kote Afrika Mashariki uliongezeka kwa zaidi ya asilimia 180. Ongezeko la juu zaidi katika kipindi hiki lilirekodiwa na Tanzania ikiwa imeongezeka kwa asilimia 233. Ukusanyaji wa mapato ya Kenya uliongezeka kwa asilimia 188 huku Rwanda na Uganda zimeongezeka kwa asilimia 210 na 232 (Jedwali la 8).

Ongezeko la mapato ya kodi limechangiwa na sheria kali za kodi kote Afrika Mashariki, ongezeko la kodi na ufahamu zaidi wa umuhimu wa ushuru miongoni mwa umma. Ingawaje kuna maendeleo hayo, nchi zote za Afrika Mashariki zimekosa mara kwa mara kufikia matarajio ya mapato katika muda wa nusu muongo uliopita na hivyo kuongeza uchunguzi unaofanywa na mashirika ya kukusanya mapato na sera za kodi zinazoboreshwa katika kanda.

Kulingana na Shirika la Ushirikiano wa Kiuchumi na Maendeleo, sehemu kubwa ya mapato yote yanatokana na kodi ya mapato, kodi ya ongezeko la thamani na ushuru wa forodha katika nchi zote tano za Afrika Mashariki zinazokaguliwa. Kodi ya ongezeko la thamani na kodi ya mapato huunda angalau asilimia 50 ya mapato yote yanayokusanywa kila mwaka. Nchini Kenya ushuru wa mapato umeongezeka zaidi ya maradufu kwa asilimia 264.7 katika kipindi tunachoangazia na hii imeigwa kote Afrika Mashariki. Uganda imekuwa na ongezeko kubwa zaidi la asilimia 278.5 ikifuatiwa na Rwanda yenye asilimia 240.8 na Tanzania ikishika nafasi ya mwisho kwa asilimia 215.4 .Ushuru wa ongezeko la thamani kwa upande mwingine pia umeongezeka sana kati ya 2009 na 2017 na ongezeko la kati ya asilima 165 na 212 kwa nchi tano za Afrika Mashariki.

Ni muhimu kutambua kwamba ongezeko la jumla la mapato ya kodi pia limechangiwa na kodi nyinginezo kama vile kodi ya mapato ya kukodisha, ushuru wa kuagiza na kuuza nje ya nchi na kodi nyinginezo ambazo pia zimeongezeka katika kipindi cha ukaguzi. Huku nchi za Afrika Mashariki zikiongeza hamu ya deni,zinahitaji pia kuimarisha mikakati ya ukusanyaji wa mapato na uhamasishaji kwa njia bunifu ili kukidhi nakisi ya fedha inayoongezeka katika bajeti na kuongeza viwango vya ulipaji deni ulipaji wa deni. Ili kuongeza kiasi cha mapato yanayokusanywa, serikali italazimika kuchukua msimamo mkali katika kuongeza viwango vya kodi na kuongeza idadi ya walipa kodi huku ikihakikisha ukuaji wake wa uchumi bila kuleta mzigo usio wa lazima kwa wananchi wake. Nchi zitalazimika kuanzisha msamaha wa kodi

Jedwali la 8. Ukusanyaji wa mapato (2009-2017)

Mwaka	Kenya (mamilioni ya SH. ya Kenya)	Rwanda (Faranga ya Rwanda)	Uganda (mamilioni ya SH. ya Uganda)	Tanzania (mamilioni ya SH. ya Tanzania)
2009	485,441.80	389,939	3,737,567	4,570,300
2010	540,163.60	440,724	4,252,022	5,460,200
2011	641,468.60	537,439	5,158,308	6,668,700
2012	716,766.40	645,448	6,272,330	8,031,100
2013	811,896.40	760,158	7,220,835	9,880,000
2014	976,913.50	865,554	8,065,069	10,665,100
2015	1,085,219.40	997,232	9,761,430	13,246,100
2016	1,231,771.10	1,115,647	11,042,302	14,221,900
2017	1,399,657.60	1,212,540	12,431,319	15,249,300

Chanzo: Shirika la Ushirikiano wa Kiuchumi na Maendeleo (OECD)

na motisha ili kuboresha uwekezaji na mauzo ya nje. Katika muda uliopita, nchi za Afrika Mashariki zililazimika kuanzisha vichocheo vya kodi katika kanda nzima ili kuongeza uwekezaji na mauzo ya nje kupitia kuanzishwa kwa viwango vilivyopunguzwa, likizo za kodi, posho za uwekezaji na msamaha wa kodi. Kuanzishwa kwa vichocheo vya kodi kumesaidia uwekezaji na kukuza mauzo ya nje, ambayo kwa upande wake yameongeza mapato yanayokusanywa kutoka kwa wawekezaji na wauzaji bidhaa nje. Kwa ujumla, nchi za Afrika Mashariki zimeanzisha motisha kwa njia ya mikopo ya uwekezaji na posho na kukuza mauzo ya nje.

4. UHUSIANO KATI YA DENI LA UMMA NA USHURU - HAKIKI ZA MACHAPISHO

4.1. DENI LA UMMA NA MZIGO WA KODI

Kiminyei (2019) alichunguza uhusiano wa kitaalamu kati ya deni la umma na mapato ya kodi nchini Kenya. Anasema kuwa deni la umma na mapato ya kodi zinawakilisha uhamisho wa chanzo cha rasilimali kutoka kwa sekta ya kibinafsi hadi sekta ya umma, tofauti ni kwamba kodi kwa kawaida huonekana kama uhamisho muhimu lakini deni la umma ni uhamisho ambao ni wa hiari. Anadai kuwa kuongezeka kwa deni la umma na nakisi ya bajeti inayoongezeka husababisha kukatwa kwa fedha za matumizi ya serikali, na nyongeza ya ushuru au zote mbili katika jaribio la kuwezesha uendelevu. Hata hivyo, imedhihirika kuwa kuongeza kodi ili kufadhili matumizi ya serikali kunapendelewa kijamii na hivyo basi kusababisha ufadhili wa deni la umma kwa njia isiyoathiri umaarufu wa kisiasa. Anaongezakuwa njia ya kufadhili deni inaweka makadirio ya juu zaidi kwa manufaa yanayopatikana katika kipindi hiki na kuweka makadirio ya chini kwa uzito wa gharama zinazohusiana na mizigo ya ushuru katika siku zijazo. Alihitimisha kuwa mwishowe, deni la umma linakuwa kubwa kulingana na matumizi ya serikali.

Shonchoy (2010) katika utafiti wa nchi 111 zinazoendelea barani Afrika, Amerika ya Kusini, Asia na Ulaya mnamo 1984-2004 kwa kutumia mifano ya athari mahususi kwa nchi za kudumu na alithibitisha kuwa ulipaji wa malipo ya deni haukuwa muhimu kitakwimu na hivyo kumalizia kwa kusema deni la umma halina athari za moja kwa moja kwa matumizi ya serikali kwa hivyo anasema kuwa inafaa kwa mataifa yanayoendelea kutumia ushuru kugharimia mzigo wa deni ambalo ni haraka ikilinganishwa na kupunguza matumizi yaliyopangwa mapema. Arif na Hussain (2018) wanaashiria kuwepo kwa mapungufu ya bajeti na deni la umma katika uchumi katika miaka ya hivi karibuni. Hii inatokana na kuongezeka kwa wasiwasi juu ya uwezo wa serikali kuendeleza ufadhili wa huduma za kijamii kwa muda mrefu. Maandishi yaliyopo yanapendekeza kuwa deni la kifedha linaongeza upungufu wa bajeti kifedha na hivyo kusababisha tishio kwa kizazi kijacho. Adam na Bevan (2005) walipata athari ya kuongezeka kwa deni kubwa kwenye nakisi ya bajeti wakibainisha kuwa ongezeko la matumizi ya serikali yenye tija, yanayofadhiliwa kutokana na kupanda kwa kiwango cha kodi, kutakuza ukuaji iwapo tu kiwango cha deni la umma kitakuwa chini ya kutosha.

Diamond (1965) anaongeza zaidi kuhusu athari za ushuru kwenye kiasi cha deni na anatofautisha kati ya deni la nje na la ndani la umma. Anamalizia kwa kusema, ingawa athari za kodi zinazohitajika ni kufadhili malipo ya riba, aina zote mbili za deni la umma hupunguza matumizi ya maisha ya walipa kodi, pamoja na akiba yao, na mwishowe hisa walizonunua. Meade (1958) anasema kuwa kuondolewa kwa "deni lisiloleta ukuzi" kutatoa motisha kwa kaya kuwa na akiba na kuwezesha biashara ya ndani kukua na kunaweza kufungua njia ya kupunguza ushuru wa mapato kutokana na kuokoa malipo ya riba kwenye bajeti.

4.2. DENI LA UMMA, MZUNGUKO HARAMU WA FEDHA NA MAZOEA HATARI YA USHURU

Alwneh (2017) anakadiria athari ya matumizi wekezi, na deni la nje na la ndani la umma kwa kodi nchini Jordan katika kipindi cha 2001–2014. Kwa kutumia programu ya E-views anagundua uhusiano mkubwa kati ya deni la nje na la ndani na matumizi wekezi na matumizi ya sasa ya kodi nchini Jordan. Sargent na Wallace (1981) wanajadili athari za 'kichochezi cha deni' - kanuni yenye kudhani kuwa kuna kizuizi cha kisheria au kikatiba ambacho kinakataza uwiano wa deni la serikali na pato la taifa kupanda juu ya kiwango cha juu kilichotajwa hapo awali, ambacho serikali hairuhusiwi kuchelewa kulipa. Mara deni linapofikia kiwango hiki cha juu, inachukuliwa kuwa viwango vya kodi lazima virekebishwe mara moja na kwa kudumu ili uwiano wa deni kwa pato la taifa usizidi kiwango hiki cha juu. Ni lazima kiwango cha ushuru kiongezwe ili kuzuia ukubwa wa deni la serikali kuongezeka. Wakati kichocheo cha deni kinapoanza, ushuru wa serikali lazima utozwe mara moja katika kiwango fulani cha juu ili kulinganisha uwiano wa deni kwa pato la taifa. Makau, Ocharo na Njuru (2018) walisema kuwa ongezeko la deni la umma limesababishwa na uhitaji wa kupata mikopo yenye riba ya chini na hatari kidogo ili kufadhili miradi ya maendeleo. Hii inathibitisha

kwamba juhudi za kupunguza deni sio kipaumbele kwa serikali na hilo ni tishio kwa uendelevu wa kifedha kwa muda mrefu ikiwa hakuna marekebisho ya viwango vya deni. Wanasema kuwa viwango vya chini vya hazina ya fedha nchini Kenya kunaweza kusababishwa na mshtuko wa bei ya mafuta wa 1973/74 na 1979/80, ukame, mgogoro wa Ghuba ambao ulisababisha kupanda kwa bei ya mafuta, kushuka kwa mapato ya watalii, kushuka kwa kiwango cha ubadilishaji na viwango vya juu vya riba, baada ya ghasia za uchaguzi wa 2007/2008, mtikisiko wa fedha na uchumi duniani wa 2008 na bei ya juu ya- kimataifa ya mafuta na chakula. Hivyo basi, misukosuko hii imekuwa na athari mbaya kwa mapato na matumizi ya serikali huku bakshishi ya chini ya 0 ya fedha ikichangia utendaji duni wa uchumi kwa kulimbikiza deni kubwa la umma na viwango vya juu vya riba.

4.3. DENI LA UMMA, UKUAJI WA UCHUMI NA UGAWAJI UPYA WA RASILIMALI

Krugman (1988) alibuni msemo ‘debt overhang’- kuelezea hali ya kutoweza kukopa kwa sababu ya deni la juu kuelezea uhusiano mbaya kati ya deni la umma na ukuaji wa uchumi. Kutoweza kukopa kwa sababu ya deni la juu kunarejelea hali ya uwezo wa nchi kulipa deni lake la nje kupungua chini ya thamani iliyomo kwenye mkataba baina yake na mkopeshaji. Deni la umma linaweza pia kuathiri ukuaji wa uchumi kwa njia hasi kupitia ushuru wa hali ya juu wa siku zijazo, mfumuko wa bei, na kutokuwa na uhakika zaidi kuhusu matarajio na sera. Rangarajan na Srivastava (2005) walipokuwa wakichunguza athari za upungufu wa fedha na deni la serikali katika ukuaji na uimarishaji waligundua kuwa nakisi ya mapato ina athari mbaya kwa akiba ya serikali, na kusababisha kupungua kwa kiwango cha akiba cha serikali. Aidha wanaeleza kuwa kuna uwiano mkubwa kati ya nakisi ya fedha na uwiano wa deni kwa pato la taifa, huku kiwango kikubwa cha nakisi ya fedha ikisababisha uwiano mkubwa wa deni na pato la taifa na hivyo kupunguza kasi ya ukuaji wa uchumi.

Huffman (2015) anachunguza athari ambazo viwango vya juu vya deni la serikali, inayoletwa kwa mnunuzi wa ndani, vinaathiri ukuaji wa uchumi. Anasema kuwa kikwazo cha bajeti ya serikali huweka udhibiti kwenye namna ambavyo viwango vya ushuru vya siku zijazo vinapaswa kuwekwa, lakini kikwazo hicho kipekee hakibani njia ya kipekee ya viwango hivi vya ushuru. Krogstrup (2002) alichunguza usawa wa deni la umma na athari zake kwa ushuru na matumizi ya umma katika EU. Kwa kutumia dhahania sita za kinadharia kuhusu athari za ulipaji wa deni na riba yake kwa kodi ya jumla, matumizi ya msingi na mchanganyiko wa kodi, anaona kuwa viwango vya juu na vya ulipaji wa deni katika nchi za Umoja wa Ulaya vinaweza kusababisha tofauti kati ya nchi katika fedha za umma, kwa kuwa ulipaji wa deni na riba yake lazima ifadhiliwe na bajeti nzima. Anahitimisha kwamba viwango vya ushuru viko juu na matumizi ya msingi ni ya chini katika madeni makubwa ya nchi za umoja wa ulaya ikilinganishwa na nchi za umoja wa ulaya zenye deni la chini katika muda mfupi.[10]

Checherita na Rother (2012) walichunguza wastani wa athari za deni la serikali katika ukuaji wa pato la taifa kwa kila mtu katika nchi kumi na mbili kwenye eneo la Ulaya katika kipindi cha takriban miaka 40. Waligundua kwamba pale ambapo uwiano wa deni kati ya pato la taifa ni wa juu sana, itakuwa na athari mbaya katika ukuaji wa uchumi. Wanasema kuwa wakati uwiano wa deni kwa pato la taifa unafikia asilimia 70-80 ya alama ya pato la taifa, athari mbaya ya ukuaji wa deni kubwa inaweza kuanza kuhitaji sera za busara zaidi za madeni.[11] Christie na Rioja (2012) walichunguza jinsi tofauti katika muundo na ufadhili wa matumizi ya serikali zilivyoathiri ukuaji wa uchumi kwa muda mrefu kwa kuchanganua jinsi matumizi ya uwekezaji wa umma yanayofadhiliwa na kodi au kukopa yaliathiri ukuaji wa pato la muda mrefu. Walibaini kwamba pale ambapo viwango vya kodi havikuwa vya juu, kufadhili uwekezaji wa umma kwa kuongeza kodi kulisababisha ukuaji wa muda mrefu. Lakini, pale viwango vya kodi vilikuwa vya juu, basi uwekezaji wa umma (matumizi) ulisababisha ukuaji ikiwa tu unafadhiliwa na kurekebisha muundo wa matumizi ya

10. Signe K, *Public debt asymmetries: the effect on taxes and spending in the European Union,* European Central Bank, 2002, https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp162.pdf
11. Checherita C & Rother P, *The impact of high and growing government debt on economic growth: an empirical investigation for the Euro area.* European Central Bank, *Working paper series No. 1237, 2010,* https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/scpwps/ecbwp1237.pdf

umma. Walihitimisha kuwa kutumia deni kufadhili uwekezaji mpya wa umma kunaathiri ukuaji, bila kujali hali ya awali ya kifedha.

Ceccetti, Mohanty na Zampolli (2010) walichunguza mustakabali wa deni la umma, matarajio yake na athari zake baada ya msukosuko wa kifedha duniani kwa nchi zilizoendelea. Walisema kuwa kuwepo kwa deni la umma uliwasilisha hatari na changamoto kubwa kwa sera ya fedha na hakiba ya fedha. Waligundua kuwa kiwango cha juu cha deni la umma kinamaanisha kuwa sehemu kubwa ya rasilimali za jamii inatumika kabisa kulipia deni. Hii ina maana kwamba serikali yenye nia ya kudumisha kiwango fulani cha huduma za umma na uhamisho lazima ipandishe kodi. Ushuru kwa upande mwingine hupotosha ugawaji wa rasilimali na inaweza kusababisha viwango vya chini vya ukuaji. Na kwa kuwa viwango vya kodi tayari viko juu na idadi ya walipa kodi imeongezeka katika nchi nyingi, hii itamaanisha kuwa uhamasishaji wa rasilimali za ndani utaathiriwa vibaya. Pia walisema kwamba deni kubwa ingesababisha wawekezaji kudai malipo ya hatari zaidi (pamoja na athari kubwa kwa ulipaji wa deni) kwa kushikilia dhamana zilizotolewa na nchi yenye madeni makubwa (Ceccetti, Mohanty na Zampolli, 2010). Haya yote yanaangazia athari mbaya ambazo deni la umma linayo katika usambazaji wa rasilimali na ukuaji wa uchumi nchini.

Madeni ya umma na mapato ya kodi hutumika katika ufadhili wa programu za matumizi ya serikali kwa uwezo wa kukuza maendeleo ya jamii, tofauti ni kwamba deni la umma linatumika kugharimia mapungufu ya nakisi ya bajeti yanayotokana na upungufu wa mapato ya kodi. Hata hivyo, utafiti kuhusu uhusiano kati ya deni la umma na haki za ushuru unasalia kuwa mdogo hasa katika muktadha wa Afrika Mashariki. Utafiti huu unachangia fasihi kwa kuonyesha ushahidi juu ya uwepo wa uhusiano kati ya deni la umma, sera za ushuru na taratibu za ushuru zinazodhuru.

5. ATHARI ZA MATATIZO YA MADENI YA UMMA KWENYE HAKI YA USHURU AFRIKA MASHARIKI

5.1. MFUMO WA UCHAMBUZI

Ili kuelewa athari za deni la umma kwa haki za ushuru Afrika Mashariki, tulitengeneza mfumo wa uchambuzi kulingana na masuala muhimu katika mjadala wa sasa kuhusu haki za ushuru: i) athari za deni la umma katika usawa wa sera ya kodi, ii) athari za deni la umma katika IFF na taratibu zinazodhuru za kodi, iii) athari za deni la umma katika ukuaji wa uchumi na ugawaji upya wa rasilimali, na iv) uwezeshaji na ujumuishaji wa sauti za wananchi katika uundaji wa sera za fedha. Kwa hivyo, waraka huu unaendelea na vipengele hivi vinne muhimu vya haki za ushuru kama msingi wa uchunguzi na uwasilishaji wa matokeo.

5.2. MATOKEO MUHIMU

5.2.1. Athari za Deni la Umma kwa Usawa wa Sera ya Ushuru katika Afrika Mashariki

Uadilifu katika sera ya ushuru unajumuisha kusawazisha faida na hasara za ushuru. Wakati nchi zinafuatilia ulipaji wa deni kwa njia bora zaidi, huwa na mwelekeo wa kubadilisha sera zao za ushuru ili kuzisaidia kufikia fedha zinazohitajika ili kulipa deni lao. Kutokana na kuongezeka kwa deni katika kanda ya Afrika Mashariki ambalo linaendelea kuzuia ukuaji wa uchumi, na upungufu wa mara kwa mara katika bajeti za kanda, mageuzi ya kodi katika kanda yanalenga kuboresha uhamasishaji wa mapato ili kuziba mapengo ya bajeti. Hili linazua swali la uhusiano uliopo kati ya deni la umma na marekebisho ya kodi.

Alesina na Passalacqua (2015), akichunguza uchumi wa kisiasa wa deni la serikali alibainisha kuwa sera ya fedha na siasa zinakingamana moja kwa moja. Wanajadiliana kuwa kuondoka kutoka kwa utimilifu katika kusimamia deni la nchi na sera ya jumla ya fedha kunahusishwa na mifumo ya kisiasa. Kwa mfano, nchini Kenya, matumizi tangu 2013 yameongezeka kwa kasi, yakikua kwa zaidi ya shilingi trilioni moja kati ya mwaka wa fedha 2013/14 na mwaka wa fedha 2017/18. Matumizi haya yamelenga hasa kufadhili miradi ya miundombinu ili kutimiza ahadi za serikali za kisiasa, ikiwa ni pamoja na miradi mikuu kama vile Reli ya Standard Gauge. Nchini Rwanda, serikali iliweka mpango kabambe wa miaka saba unaolenga kufadhili miradi mbalimbali ya miundombinu na kuchochea uchumi.

Diane Lim Rogers (2013) katika mada yake kuhusu Kupunguza Nakisi Kupitia Sera Bora ya Ushuru pia anasema kwamba kuna mengi zaidi yanayoweza kufanywa ili kupunguza nakisi ya bajeti, ikiwa ni pamoja na kupanua wigo wa ulipaji ushuru, kukusanya kodi zinazostahili kisheria na marekebisho yanayolengwa ya viwango vya kodi, hasa kwa walio katika viwango vya juu vya mgawanyo wa mapato. Cheeseman na Griffiths (2006) walitumia Kenya kama kielelezo wakati wa kutafiti kuhusu ongezeko la mapato ya kodi katika Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara. Utafiti huo ulibaini kuwa mageuzi ya ushuru nchini Kenya yameegemea zaidi kupanua wigo wa ulipaji ushuru wa nchi na kuziba mapengo yaliyopo ya ushuru. Utafiti huo unazidi kuonyesha kuwa ijapokuwa Kenya ilipitisha mfumo wa kodi ya ongezeko la thamani kama ilivyopendekezwa na Shirika la Fedha Duniani na kuanzisha Mamlaka ya Ushuru ya Kenya ili kusimamia ukusanyaji wa ushuru na mapato, udhaifu wa kimuundo katika uchumi unaendelea kuzuia uwezo wa nchi kupanua uwezo wake wa kupanua wigo wake wa mapato. Baada ya muda, mabadiliko mengine ya sera ya kodi yametekelezwa ikiwa ni pamoja na Mswada wa Fedha wa 2019, Mswada wa Ushuru wa Mapato na bei ya Uhamisho, kati ya hatua zingine.

Kulingana na Shirika la Fedha Duniani, mfumo wa ushuru wa Kenya umerekodi utendaji wa zaidi ya wastani katika miongo mitatu iliyopita. Utendaji huu wa juu unachangiwa na mfumo thabiti wa usimamizi wa ushuru na sekta rasmi kubwa kiasi. Wapo wanaoshikilia kuwa udhihirisho wa madeni yasiyo endelevu unaonekana hasa katika kushindwa kwa serikali kufikia malengo ya mapato ya kila mwaka. Kenya, kwa mfano, ilikosa kufikia malengo yake ya mapato mwaka wa 2017 kwa shilingi bilioni 54.8 na ilipungua kwa kiasi kikubwa zaidi mwaka wa 2018. (AfDB, 2012; Ndikumana (2015)). Kupungua kwa mapato ya serikali na baadaye kupungua kwa matumizi ya huduma za umma katika huduma za umma kunaathiri maendeleo ya kijamii katika sekta muhimu kama vile afya

na elimu.[12] Kwa kupunguza pengo la ushuru, Kenya inapata uwezo zaidi wa kuongeza ukusanyaji wake wa mapato ya ushuru kama asilimia ya Pato la Taifa.[13]

Hali ya hatari ya madeni nchini Kenya kutokana na kupunguzwa kwa viwango vya kodi kutokana na kudorora kwa msingi wa kodi nchini humo hivi karibuni imepokea maswali kutoka Shirika la Fedha Duniani.[14] Zaidi ya asilimia ishirini ya mapato yote ya serikali yanatokana na kodi ya mapato ya mashirika inayolipwa na makampuni 310,000 pekee.[15] Kenya inapanga kupanua wigo wake wa ushuru ili kuongeza uhamasishaji wa rasilimali za ndani. Nchi hiyo inanuia kuongeza idadi ya walipa kodi amilifu kutoka milioni 3.94 hadi milioni 7 ifikapo mwaka 2022.[16] Mnamo 2018, Mamlaka ya Ushuru ya Kenya (KRA) ilianzisha mpango madhubuti wa upanuzi wa msingi wa kodi, ikilenga kuandikisha zaidi ya walipa kodi wapya 500,000 ambao wamekuwa nje ya mabano ya walipa ushuru.[17] Kuandikisha wenye nyumba katika mfumo wa kodi na kurejesha kodi ya mauzo (TOT) kwenye biashara ndogo na za wastani[18] pia kunalenga kupanua wigo wa ulipaji ushuru nchini. Vichocheo vya kodi, kama vile viwango vya chini vya ushuru vilivyopatikana kwa kampuni zilizoorodheshwa kwenye Soko la Hisa la Nairobi (NSE), viliondolewa.[19] Kuanza kutekelezwa kuanzia tarehe 1 Januari 2021 kama ilivyopendekezwa katika bajeti ya mwaka wa fedha wa 2020/2021 ni pamoja na ushuru wa huduma za kidijitali wa asilimia 1.5 juu ya thamani ya miamala ya utoaji wa huduma zinazotoka au kupatikana nchini Kenya kupitia soko la kidijitali kama vile kupakua maudhui ya kidijitali.[20] Viwango vya kodi ya mapato ya makazi pia vimepanuliwa hadi Ksh. Milioni 15 na inalipwa kila mwezi. Malipo ya kila mwezi au ya mkupuo wa pensheni na mafao ya kustaafu yanayolipwa kwa wafanyakazi wa kipato cha chini yatatozwa kodi; Mapato ya riba yanayopatikana na wawekaji akiba ya Mpango wa Umiliki wa Nyumba (HOSP) pia yatatozwa ushuru.[21]

Hatua hizi mpya za ushuru zinatarajiwa kuongeza Ksh. Bilioni 38.9 kwenye mapato ili kuwezesha serikali kugharimia nakisi ya bajeti yake.[22] Kodi ya ongezeko la thamani, inayotozwa kodi ya ongezeko la thamani ya kiwango cha kawaida cha asilimia 14 kwenye usambazaji wa gesi ya oevu ya petroli (LPG) imesababisha kuongezeka kwa LPG nchini. Malighafi inayotumika kutengenezea betri za magari na za sola nchini Kenya pia zitatozwa kiwango sawa cha kodi ya ongezeko la thamani cha asilimia 14. Sekta ya nishati, usafiri wa anga, kilimo (matrekta) na utengenezaji (plastiki), ambayo kwa sasa ilifurahia misamaha ya kodi ya ongezeko la thamani, itatozwa kodi ya ongezeko la thamani kwa asilimia 14.[23]

Mfumo wa ushuru nchini Uganda kwa kiasi kikubwa umezingatiwa kuwa wa kurudisha nyuma, kwani ina utegemezi mkubwa wa ushuru usio wa moja kwa moja kama vile ushuru wa bidhaa, kodi ya ongezeko la thamani na forodha, ambazo huchangia karibu theluthi mbili ya mapato yote. Uganda ilirekodi ongezeko la mapato ya serikali kutoka Dola za Marekani Bilioni 3.76 mwaka 2014/15 hadi Dola bilioni 7.50 mwaka wa 2018/19. Hata hivyo, bila sera ya wazi kuhusu vichocheo vya kodi na misamaha ya kodi, Uganda imerekodi hasara kubwa ya mapato. Kulingana na Mamlaka ya Mapato

12. Barasa T, *Illicit Financial Flows in Kenya: Mapping of the Literature and Synthesis of the Evidence,* PASGR, 2018, https://www.pasgr.org/wp-content/uploads/2018/09/Kenya-Illicit-Financial-Flows-Report.pdf
13. AFdB (African Development Bank), *Domestic Resource Mobilization for Poverty Reduction in East Africa: Kenya Case Study, OREA)Regional Department East A, 2008,* https://www.afdb.org/fileadmin/uploads/afdb/Documents/Project-and-Operations/Kenya%20Case%20Study_final.pdf
14. Muiruri K, 'IMF anxious to see jump in Kenya's tax base', *Citizen digital,* 2019, https://www.citizen.digital/article/imf-anxious-see-jump-kenyas-tax-base-291377
15. Luesby J, IMF anxious to see jump in Kenya's tax base', Business daily, 2019, https://www.businessdailyafrica.com/analysis/columnists/How-low-tax-base-limits-revenue/4259356-5145050-t7l23qz/index.html
16. Xinhua, 'Kenya to expand tax base to boost domestic resource mobilization', database, 2019, http://www.xinhuanet.com/english/2019-10/07/c_138454181.htm
17. KRA (Kenya Revenue Authority), KRA embarks on tax base expansion programmes to raise more revenue, database, 2018, https://www.kra.go.ke/news-center/news/404-tax-base-expansion-programmes
18. Muiruri K, 'KRA targets Ksh.25 billion from tax-base expansion initiatives', *Citizen Digital,* 2020, https://www.citizen.digital/business/kra-targets-ksh-25-billion-tax-base-expansion-initiatives-324170
19. Business Daily, 'Why the time is wrong to widen tax base in Kenya', database, 2020, https://www.businessdailyafrica.com/datahub/Why-the-time-is-wrong-to-widen-tax-base-in-Kenya/3815418-5573710-fyytuez/index.html
20. RSM Eastern Africa, 'Kenya Budget Highlights 2020 – 2021', database, 2020, https://www.rsm.global/kenya/insights/sector-insights/kenya-budget-highlights-2020-2021
21. Gitogo W, 'Kenya Budget 2020/21; More Taxes', *The Kenyan Wallstreet,* 2020, https://kenyanwallstreet.com/kenya-budget-2020-21-more-taxes/
22. Ochuodho Z, How Treasury will finance 2020/21 financial budget, *People Daily Online,* 2020, https://peopledaily.digital/news/how-treasury-will-finance-2020-21-financial-budget
23. Gitogo W, 'Kenya Budget 2020/21; More Taxes', *The Kenyan Wallstreet,* 2020, https://kenyanwallstreet.com/kenya-budget-2020-21-more-taxes/

nchini Uganda, Uganda ilipoteza mapato kutokana na vichocheo vya kodi na misamaha ya kodi ya jumla ya Dola za Marekani milioni 3,073 kutoka 2010/11 hadi 2016/17, sawa na asilimia 16 ya mapato yote ya kodi. Serikali inatumia zaidi ya mapato inayokusanya, jambo ambalo linaongeza nakisi ya bajeti ya kila mwaka. Ili kugharimia nakisi hiyo, serikali imeendelea kukopa, na hivyo kusababisha ongezeko la deni la umma hadi Dola za Marekani bilioni 10.53 (sawa na asilimia 38.1 ya Pato la Taifa) kufikia Machi 2018. Ongezeko hili la deni linahusishwa na ongezeko la mahitaji ya kukopa huku kukiwa na ufadhili mdogo kutoka nje.[24] Matumizi makubwa ya serikali katika malipo ya riba, utawala wa umma na sekta ya kijeshi huathiri vibaya ufadhili wa sekta nyinginezo kama vile kilimo.[25] Hivyo basi kuna hitaji la kuongeza uhamasishaji wa mapato ya ndani ili kupunguza ukuaji wa deni la umma.

Ili Uganda iweze kufikia hadhi ya kipato cha kati, italazimika kutegemea zaidi ukopaji wa ndani na nje kufadhili Mpango wake wa Maendeleo wa Kitaifa (NDP). Mamlaka ya Mapato ya Uganda (URA) imekubali kuwa kuna hitaji la kupanua ukusanyaji wa mapato na imetekeleza mikakati kama vile sheria na mageuzi ya kodi na usimamizi bora ili kuimarisha uzingatiaji wa kodi. Katika miongo mitatu iliyopita, Uganda imefanya mageuzi yanayolenga kupanua wigo wa ulipaji ushuru na kuongeza uhamasishaji wa mapato ya ndani. Marekebisho haya ni pamoja na kuanzishwa kwa Mamlaka ya Mapato ya Uganda (URA), kuanzishwa kwa Kodi ya Ongezeko la Thamani (VAT), na kufanya mifumo ya kisasa ya usimamizi wa kodi. Serikali ya Uganda, mnamo Julai 2018, ilianzisha ushuru wa mitandao ya kijamii na ushuru wa asilimia 1 kwa miamala yote ya pesa kupitia simu, ambayo iliathiri takriban watu milioni 5.[26] Kumekuwa na uboreshaji mkubwa katika makusanyo ya mapato ya ndani nchini Uganda kutokana na mageuzi haya ya sera.[27]

Kufuatia kusitishwa kwa vita vya wenyewe kwa wenyewe vilivyogharimu maisha ya zaidi ya watu 200,000 mwaka 2009, Pato la Taifa la Burundi lilikuwa la chini zaidi duniani kwa dola 150 za Marekani. Ili kuboresha usimamizi wa fedha nchini, Serikali ya Burundi iliunda Ofisi ya Burundais des Recettes (OBR), mamlaka ya mapato yenye kujitegemea chini ya serikali. Hatua hii ilipelekea kuimarika kwa ukusanyaji wa mapato mwaka 2012 kwa asilimia 25 ikilinganishwa na mapato yaliyokusanywa mwaka 2009.[28] Pia iliiwezesha Serikali kupiga hatua kubwa katika kukusanya mapato ya ndani, hivyo kupunguza utegemezi wao kwenye misaada. Mnamo 2018, Burundi ilirekodi deni la umma sawa na 13.20% ya Pato la Taifa.[29] Burundi iliweza kufadhili matumizi mengi ya serikali katika mapato yake ya ushuru kati ya 2009-2011.

Hata hivyo, majaribio ya kuimarisha ukusanyaji wa mapato ya ndani yamefifia tangu 2012 kwa sababu ya sera za kodi zisizo thabiti, misamaha mikubwa ya hiari na wigo finyu wa kodi kutokana na maendeleo duni ya sekta binafsi.[30] Serikali ya Burundi inanuia kuvutia uwekezaji wa moja kwa moja wa kigeni katika sekta ya kilimo, pale ambapo ina manufaa kulingana na nchi nyingine za Afrika Mashariki, ili kupanua wigo wake wa ulipaji ushuru.[31] Mnamo 2013, kodi ya ongezeko la thamani ya asilimia 18 kwa uuzaji na uagizaji wa bidhaa na huduma zote ulianzishwa kama kupitishwa kwa Sheria ya kodi ya ongezeko la thamani ya 2009.[32] Kuna vyanzo vingi vya mapato ambavyo kwa sasa vinatozwa ushuru wa chini katika nchi za kipato cha chini kama vile Burundi; nchini Burundi, kampuni moja ya kigeni ilichangia karibu asilimia 20 ya jumla ya ushuru uliokusanywa nchini.[33]

24. IMF (International Monetary Fund), IMF Country Report No. 14/195, 2014, https://www.imf.org/external/pubs/ft/scr/2014/cr14195.pdf
25. Oxfam in Uganda, 'Uganda's tax system continues to widen the inequality gap', database, 2019, https://uganda.oxfam.org/latest/press-release/ugandas-tax-system-continues-widen-inequality-gap
26. *African Business,* The View: African governments must widen the tax base, https://african.business/2019/04/economy/african-governments-must-widen-the-tax-base
27. EABN (East Africa Budget Network), Widening Uganda's Tax base: What's at stake and what should Government do..., https://www.csbag.org/download/widening-ugandas-tax-base-whats-at-stake-and-what-should-government-do/
28. ICTD (International Centre for Tax and Development), database, https://www.ictd.ac/publication/for-state-and-citizen-reforming-revenue-administration-in-burundi/
29. Trading Economics (Burundi Government Debt to GDP), database, https://tradingeconomics.com/burundi/government-debt-to-gdp
30. The World Bank, database, 2018, http://documents1.worldbank.org/curated/en/655671529960055982/pdf/Burundi-SCD-final-06212018.pdf
31. Africa Research Institute, database, 2013, https://africaresearchinstitute.org/wordpress/publications/policy-voices/taxation-in-burundi/
32. *Ibid*
33. *African Business,* The View: African governments must widen the tax base, https://african.business/2019/04/economy/african-governments-must-widen-the-tax-base

Ya kwanza kabisa ni mali na mapato ya matajiri ambayo hayajatozwa ushuru.[34] Kwa mfano, ushuru wa mafuta ni mojawapo ya vyanzo vichache vya mapato vilivyo na msingi mpana ambavyo serikali inakusudia kuchunguza.[35]

Mara tu baada ya matokeo ya mauaji ya kimbari, Rwanda ilitaka kurejesha hali imara ya kiuchumi kwa kutekeleza mfululizo wa mageuzi ya sera ya kodi ili kuongeza ukusanyaji wa mapato. Mnamo 1997, Serikali ilianzisha Mamlaka ya Mapato ya Rwanda (RRA), ambayo ni mamlaka ya mapato yenye kujitegemea chini ya serikali inayohusika na ukusanyaji na utekelezaji wa mapato. Marekebisho ya sera ya kodi tangu mwanzoni mwa miaka ya 2000 yamelenga kupanua wigo wa ulipaji ushuru, ikiwa ni pamoja na kuanzishwa kwa Kodi ya Ongezeko la Thamani (VAT) mwaka wa 2001, pamoja na kuhimiza uwekezaji wa moja kwa moja wa kigeni na kuimarisha uzingatiaji wa kodi.

Mwaka wa 2000, Rwanda ilizindua Sera yake ya Kitaifa ya Ugatuaji, ambayo ilihusisha ugatuaji wa fedha huku ikianzisha mageuzi ya kisasa na kuongeza ufanisi wa mfumo wake wa usimamizi wa kodi.[36] Ukusanyaji wa mapato katika Mwaka wa Fedha wa 2020/21 unatarajiwa kupungua ikilinganishwa na ule wa Mwaka wa Fedha wa 2019/20 kutokana na athari za Korona kwa uchumi wa nchi. Kwa hivyo, Serikali ya Rwanda inanuia kukopa pesa zaidi ili kukuza uchumi wake kutokana na athari mbaya za janga hili, na kusababisha deni zaidi la umma. Kwa kupunguzwa kwa takriban viwango vyote vya ushuru, inaweza kuwa vigumu kwa Rwanda kukusanya mapato yanayotosha kufadhili nakisi ya bajeti yake na kulipa deni lake.[37]

Tanzania imedumisha kiwango cha juu cha uimarishaji uchumi tangu mwaka wa 2005, na kuifanya kuwa nchi yenye uchumi unaokuwa kwa kasi zaidi katika Jumuiya ya Afrika Mashariki. Hata hivyo, utendaji duni wa Serikali katika ukusanyaji wa kodi unatishia uthabiti wake wa kifedha. Ili kupanua wigo wa ulipaji ushuru nchini, Serikali imeboresha biashara nyingi za ushuru mdogo na kupunguza misamaha ya kodi. Takriban asilimia 90 ya mapato ya Tanzania yanakusanywa jijini Dar-es-Salaam.[38] Wakati akiwasilisha bajeti ya fedha ya 2018/19 mwezi Juni 2018, Waziri wa Fedha na Mipango wa Tanzania alibainisha kuwepo kwa wigo mdogo wa walipaji kodi, ukwepaji kodi, changamoto katika kukusanya kodi/tozo kutoka sekta isiyo rasmi, mazingira yasiyohimiza ulipaji wa kodi na kutoza kodi na tozo nyingi kama baadhi ya changamoto zinazoikabili nchi. Waziri alipendekeza marekebisho yanayohusu Kodi ya Mapato, Kodi ya Ongezeko la Thamani, Usimamizi wa Ushuru wa Forodha na Ushuru wa Bidhaa pamoja na sheria nyinginezo. Pia aliongeza kuwa i.) Kiwango cha ushuru wa michezo ya kuweka dau kutoka asilimia 6 hadi asilimia 10 kwenye mauzo ya jumla ya shughuli za kamari za michezo, ii.) Kodi ya michezo ya kuweka dau kutoka TZS 32,000 hadi TZS 100,000 kwa mwezi kwenye mashine za michezo, na iii.) Ushuru wa michezo ya kuweka dau kutoka asilimia 15 hadi asilimia 18 kwa mapato ya jumla ya michezo ya kubahatisha kwa waendeshaji wa kasino. Pia akaunti moja ya hazina iliyokusudiwa kukusanya na kulipa fedha za serikali iliundwa.[39]

Ilhali nchi nyingi zimeamua kutoza ushuru mpya na kuongeza viwango vya ushuru ili kugharimia nakisi ya bajeti zao, zinaendelea kukabiliana na mzigo mkubwa wa deni. Ni wananchi ndio huathirika zaidi na maamuzi ya serikali juu ya ulimbikizaji wa deni. Maamuzi ya sera za kodi yanayochukuliwa ili kukabiliana na nakisi ya bajeti inayotokana na deni yamethibitisha kukinzana na maslahi ya watu walewale ambao deni lililolimbikizwa linasemekana kuwa linalengwa kuwafaidi. Hii inaashiria ukosefu wa haki katika mkakati wa ulipaji wa deni kwa nchi nyingi za Afrika Mashariki.

34. Mascagni G & A Lees, 'Using administrative data to assess the impact of the pandemic in low-income countries: An application with VAT data in Rwanda', *International Centre for Tax and Development, 2021,* https://www.ictd.ac/country/rwanda/
35. *Op.Cit., Africa Research Institute, For State and Citizen*
36. Nakamura Y & A Williamson, *Government Health Spending and Tax Reform in Rwanda,* 2000-2013 – A Case Study, USAID, https://www.r4d.org/wp-content/uploads/HFG-Tax-Reform-Case-Study_Rwanda.pdf
37. Bizimungu J, '10 key highlights of Rwanda's 2020/21 budget', The New Times database, 2020, https://www.newtimes.co.rw/news/10-key-highlights-rwandas-202021-budget
38. The World Bank, 'Why Should Tanzanians Pay Taxes? The Unavoidable Need to Finance Economic Development', database, 2015, https://www.worldbank.org/en/country/tanzania/publication/tanzania-economic-update-why-should-tanzanians-pay-taxes-the-unavoidable-need-to-finance-economic-development
39. Ernst & Young (Tax Insights database), database, https://taxnews.ey.com/news/2018-1233-tanzania-issues-2018-19-budget

5.2.2. Athari za Deni la Umma kwa mzunguko haramu wa fedha (IFF) na mazoea hatari za Ushuru katika Afrika Mashariki

Mizunguko haramu ya fedha (IFF) ya kuhamishwa kwa mtaji nje ya nchi ambayo hutumika kuficha shughuli haramu na kukwepa kodi zimekuwepo kwa muda mrefu sasa (Ndikumana, 2012; Herkenrath na wenzake, 2012). Ingawa bado ni tatizo kufafanua na kutathmini, kuna baadhi ya makubaliano kwamba mzunguko haramu wa fedha unazidi usaidizi rasmi wa maendeleo kwa nchi zinazoendelea na umekuwa ukizuia maendeleo ya kiuchumi na uendelevu katika kanda ya kusini mwa kimataifa (Ndikumana, 2012; Herkenrath na wenzake, 2012).

Ingawa ufafanuzi finyu unazingatia vitendo kama vile kuficha mapato ya uhalifu, utakatishaji fedha na ushuru wa forodha na ukwepaji kodi, ufafanuzi mpana wa mzunguko haramu wa fedha unajumuisha hatua ambazo si haramu kabisa, lakini ambazo hazifai kwa sababu husababisha kupungua kwa mapato ya kodi kama vile hatua za kimkakati za kukwepa kodi kwa namna ya kuwasilisha bei isiyo sahihi ya uhamishaji (Forstater, 2018). Kwa sasa, ufafanuzi uliokubaliwa kimataifa wa mzunguko haramu wa fedha (IFF) unaokubaliwa na tume ya takwimu ya Umoja wa Mataifa unaonyesha kuwa mzunguko haramu wa fedha una vipengele 4: 1) Mizunguko haramu ya fedha za Ushuru na kibiashara, 2) Mizunguko haramu ya fedha kutokana na ufisadi, 3) Shughuli za aina ya wizi na ufadhili wa uhalifu na ugaidi, 4) Mizunguko haramu ya fedha kutoka masoko haramu (Dohlamn na Neylan, 2013).

Uhamishahi wa mtaji kutoka eneo la Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara kwa njia ya fedha haramu kwa kiasi cha wastani wa 6.1% ya Pato la Taifa la eneo hilo. Ripoti ya Global Financial Integrity (Uadilifu wa Kifedha Duniani) ya mwaka wa 2013 ilikadiria kuwa uchumi wa Afrika ulipoteza kati ya dola za Marekani bilioni 597 na dola trilioni 1.4 katika uhamisho wa rasilimali halisi katika kipindi cha miaka 30 iliyopita. Taasisi ya Brookings ilichanganua mtiririko wa fedha haramu barani Afrika. Wanasema kuwa ingawa jumuiya ya maendeleo ya kimataifa mara nyingi huzingatia kiasi cha misaada na uwekezaji unaoingia katika bara la Afrika, sehemu nyingine ya mizania—fedha zinazotoka barani humo—mara nyingi imekuwa ikipuuzwa (Signe, Sow na Madden, 2020). Kati ya 1980 na 2018, Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara ilipokea karibu dola trilioni 2 za Marekani katika uwekezaji wa moja kwa moja wa kigeni (FDI) na usaidizi rasmi wa maendeleo (ODA), lakini ilitoa zaidi ya dola trilioni 1 za Marekani katika mtiririko wa kifedha usio halali (Signe, Sow na Madden, 2020). Jukwaa la Usimamizi wa Ushuru wa Afrika linakadiria kuwa hadi asilimia 33 ya utajiri wa Afrika unahifadhiwa kiharamu katika nchi zilizo nje ya bara hilo. Jopo la mtiririko wa fedha haramu – mara nyingi hujulikana kama Jopo la Mbeki – lilikadiria kuwa dola bilioni 60 za Marekani hupotea kupitia mizunguko haramu ya fedha kutoka Afrika kila mwaka. Tume ya Umoja wa Mataifa ya Kiuchumi ya Afrika (UNECA) inasema kuwa rasilimali hizi zinaweza kuwekezwa katika programu na bidhaa na huduma za umma ambazo zinaweza kusaidia kwa kiasi kikubwa kupunguza kukosekana kwa usawa kama vile ulinzi wa kijamii na uwekezaji katika uzalishaji na mipango ya kuunda kazi.

Kwa Afrika Mashariki, ushahidi unaopatikana ni unategemezwa kwenye maoni ya watuna mara nyingi una makadirio ya chini ya viwango halisi vya hasara. Kwa mfano, inakadiriwa kuwa kati ya 2002 na 2011 Kenya ilipoteza zaidi ya shilingi bilioni 160 za Kenya katika mzunguko haramu wa fedha na kwamba Kenya imekuwa ikipoteza wastani wa shilingi bilioni 40 za Kenya kila mwaka tangu 2011 (Wafula, 2015). Nchini Uganda, utumaji ankara wa Biashara kimakosa ndio eneo muhimu zaidi la mtiririko wa fedha haramu; pamoja na uwezekano wa malipo ya ziada na chini ya ankara ya uagizaji kutoka 2006-2015 ilikuwa takriban dola bilioni 4.9 za Marekani na zaidi, na ankara ya chini ya mauzo ya nje zinaweza kufikia Dola bilioni 1.7 za Marekani. Hii inachochewa na sheria zinazosimamia mashirika nchini Uganda ambayo kwa ujumla ni dhaifu katika tamko la umiliki wa manufaa, kutokuwepo kwa usimamizi wa bunge ambao unaathiri uwazi na uwajibikaji wa SOE na sekta ya uziduaji yenye usiri mkubwa inayofanya kazi chini ya udhibiti makinifu wa wa kisiasa (Global Integrity Organization, 2018).

Imejadiliwa kuwa athari za mizunguko haramu ya fedha ni mbaya sana kwa nchi zinazoendelea na zinazidi kudhoofisha juhudi za kimataifa za kukuza maendeleo endelevu (Nkurunziza, 2012; Ndikumana na wenzake, 2015). Mizunguko hii, iliyopatikana kwa njia haramu na kupitishwa nje

ya bara, inaendelea kuleta changamoto ya maendeleo kwa kanda, kwani inaondoa rasilimali za ndani ambazo zingeweza kuwa muhimu kwa maendeleo ya bara ya kiuchumi. Mizunguko haramu inachukuliwa kuwa changamoto ya kimaendeleo barani Afrika kwani zinazidisha umaskini na ukosefu wa usawa.

Hasa, kumekuwa na utafiti wa kitaalamu na wa kihistoria unaohusisha deni la umma katika nchi zinazoendelea na mizunguko haramu na utendaji haramu wa kodi. Moore (2012) anasema kuwa mizunguko haramu huzuia ukuaji wa uchumi na kudhoofisha taasisi za serikali katika nchi ambazo zinatoka. Anaa kuwa kuna uhusiano wa kiduara kati ya mizunguko haramu na hali zinazozuia maendeleo kiuchumi, kisiasa na kijamii. Ndikumana na wenzake (2015) wanachambua athari za utoroshaji haramu wa mtaji kwa ukuaji wa uchumi barani Afrika. Wanaonyesha kuwa kwa kupunguza uwekezaji wa ndani, Mizunguko haramu kutoka nchi za Afrika husababisha hasara kubwa za kiuchumi. Pia kuna wale wanaohoji kuwa kuna uhusiano usiolinganishwa kati ya nchi zinazopokea ufadhili wa deni kwa mtiririko wa kifedha usio halali. Hoja hii inahusiana na desturi na sera zenye madhara kama vile mikataba ya kimataifa ya ushuru isiyofaa iliyotiwa saini na nchi zinazopokea deni, uhamishaji wa bei isiyo sahihi na mashirika ya kimataifa ya nchi zinazotoa deni, na mengine kama misamaha, mapumziko na vichocheo vya ulipaji ushuru ambavyo mara nyingi hujadiliwa kama sehemu ya hati za madeni na mikataba isiyo rasmi na serikali zinazopokea deni bila uchunguzi wa kutosha wa umma na uwajibikaji.

Pia kuna wale wanaowasilisha kuwa mizunguko haramu inasababisha kupungua kwa malipo ya ushuru kwani utajiri wa kibinafsi huhamishwa nje ya nchi kinyume cha sheria (Ndikumana na wenzake, 2015; Reuter, 2017). Barasa (2018) alichunguza Mtiririko Haramu wa Kifedha nchini Kenya; anasema kuwa mitiririko inadumishwa na mambo mengi ambayo ni pamoja na mfumo wa kifedha ulio hatarini; kupungua kwa mapato ya ushuru ambayo huchangia kuongezeka kwa nakisi ya bajeti na kupanda kwa deni la taifa; maendeleo duni ya kijamii na kiuchumi; na mifumo dhaifu ya kitaasisi, kisheria, kisera na kiutawala.

Makala yaliyopo juu ya athari za mizunguko haramu ni machache. Hata hivyo inapendekeza kwamba IFF zina athari mbaya kwa maendeleo ya kiuchumi, umaskini na ukosefu wa usawa, na ajenda ya maendeleo ya kijamii na kisiasa (PASGR, 2017). IFF, pamoja na mambo mengine, inazuia juhudi za serikali kukusanya rasilimali za ndani, ambayo hatimaye huchangia kupanuka kwa nakisi ya bajeti, na biashara kubwa ya usambazaji wa rasilimali ambayo inapunguza ufanisi wa ugawaji na kusababisha ukosefu wa rasilimali kwenye idara muhimu za serikali ambazo zingetumika kufadhili na kuendeleza utoaji wa bidhaa na huduma muhimu za umma kama vile huduma ya afya.

Kuna dhana maarufu kati ya benki za kimataifa za maendeleo kwamba nchi nyingi zinazoendelea hazina uwezo wa kukusanya mitaji ya kutosha ya uwekezaji wa ndani ili kuhakikisha ukuaji thabiti wa uchumi wa muda mrefu (Ndikumana, 2013; Easterly, 1999). Kutokana na uchache wa fedha za uwekezaji wa umma kwa ufadhili wa miundombinu na hatua za sera za kijamii za kupunguza umaskini (AfDB na wenzake, 2012). Kama Ripoti ya Maendeleo ya Afrika 2012 inavyosisitiza, mojawapo ya athari kuu za IFF ni kwamba zinapanua zaidi upungufu huu wa ufadhili. IFF zimechangia katika kupanuka kwa upungufu wa ufadhili wa miundombinu na hatua za sera za kijamii kwa ajili ya kupunguza umaskini katika nchi nyingi za Afrika na hivyo kufanya iwe vigumu kuendeleza miundombinu na kufadhili hatua za sera za kijamii za kupunguza umaskini (Herkenrath na wenzake, 2012).

Ingawa inaweza kuwa si sahihi kuhusisha uhusiano wa moja kwa moja kati ya IFF na upotevu wa uwekezaji, mapengo ya ufadhili ambayo IFF huanzisha katika uwekezaji wa umma mara nyingi hujazwa na ufadhili wa maendeleo ya kigeni na haswa mikopo zaidi ya umma. Kwa hivyo, imethibitishwa kuwa kuna uhusiano wa karibu kati ya IFF na uwiano wa deni la umma. Hii ni kwa sababu nakisi za mara kwa mara kwenye bajeti na mahitaji ya kuziba mapengo ya ufadhili kwa malengo ya maendeleo ya kitaifa kama vile maendeleo ya miundombinu yamesababisha kupunguzwa kwa kiasi kikubwa kwa deni la umma katika Afrika Mashariki (Herkenrath na wenzake, 2012). Kama ilivyojadiliwa na Ndikumana na Boyce (2003) uhusiano huo unadhihirika kwa njia zote mbili, kwani IFF zinaweza kulazimisha na au kuitia moyo serikali kutumia ukopaji wa juu wa nje wakati deni la

nje pia linaweza kusababisha mtaji unaotokana na deni (Herkenrath na wenzake, 2012). Katika visa vyote viwili, IFF hujumuisha deni la serikali na masharti dhahiri ya sera.

Kwa mfano, nchini Uganda, utambuzi wa akiba za mafuta ambayo haijatumika katika eneo la Albertine umevutia uwekezaji wenye thamani ya Dola Bilioni 3 za marekani kutoka China, Libya, na Iran, na pia kutoka kwa makampuni ya mafuta kutoka Ufaransa, Uingereza na Ayalandi (makala ya Global Financial Integrity, 2018). Muhimu zaidi, China imekuwa mwekezaji mkuu nchini Uganda huku ikiwekeza kwenye sekta nyingi muhimu kama vile biashara, uwekezaji, uhifadhi wa maji, kilimo, miundombinu, mawasiliano ya simu, nishati, nguo, maendeleo ya rasilimali watu, na usindikaji wa kilimo (makala ya Global Financial Integrity, 2018). Wananchi wa Uganda bado wanahofia athari za ufadhili wa China, hasa kuhusu hatari ya IFF, kuongezeka kwa madeni, na kuwekeza kwenye miradi inayoongozwa na ugavi badala ya miradi inayoongozwa na hitaji (Global Financial Integrity, 2018). Hatari za IFF zinadhihirishwa zaidi na ukweli kwamba ni vigumu kufuatilia usaidizi wa maendeleo wa China, haijaorodheshwa kwa sababu si mwanachama wa Shirika la Ushirikiano wa Kiuchumi na Maendeleo na haihudhurii mikutano ya pamoja ya wafadhili (Global Financial Integrity, 2018). Nchini Kenya, kumekuwa na ripoti za kampuni za Uchina zinazosimamia usimamizi wa njia ya reli iliyojengwa hivi majuzi (SGR) na mifumo isiyoeleweka ya usimamizi wa mapato ambayo baadhi ya watu wanadai inaleta hasara kwa KRA licha ya mzigo mkubwa wa deni ambao umeletwa na ujenzi wa reli hiyo kwa mkopo kutoka China.

Ingawa si mtiririko usio halali wa fedha, taratibu za ushuru zinazodhuru kama vile vichocheo na misamaha ya kodi pia yametolewa hoja kuwa, pamoja na IFF, inachangia hasara kubwa katika mapato ambayo yana uhamasishaji mdogo wa rasilimali za ndani ambao unaathiri nakisi ya bajeti na kuendeleza mzunguko mbaya wa madeni yasiyo endelevu. Katika Afrika Mashariki, kumekuwa na ripoti nyingi za serikali kutia saini DTA zisizofaa, nchi zinazoshindana kwa FDI zinazotoa misamaha na vichocheo vya kodi ambavyo vinasababisha upotevu mkubwa wa mapato ya kodi ambao unahusishwa na nakisi ya bajeti na madai ya kutaka ufadhili wa deni ili kuziba mapengo ya ufadhili. Uganda kwa mfano ina mikataba ya kodi maradufu (DTT) na nchi kadhaa, zikiwemo India, Afrika Kusini, Zambia, Italia, Ubelgiji, Denmark, Mauritius, Uholanzi, Norway, na Uingereza. DTA hizi zilizopo kwa kiasi kikubwa zinanufaisha nchi shirikishi kuliko Uganda zikiruhusu wawekezaji wasio wakaaji kupata mapato kutoka Uganda (Global Financial Integrity, 2018). Barani Afrika, ikiwa ni pamoja na Kenya na Uganda, kuna juhudi zinazoendelea na utetezi ili DTA zijadiliwe upya kwani zinaonekana kunyanyasa nchi hizi kulingana na mapungufu yao inayodaiwa kujadiliwa kwa kuzingatia misimamo isiyolingana ya uwezo uliopendekezwa na uhusiano wa madeni.

Mapato mengi ya serikali yanapotea kupitia vichocheo na misamaha ya kodi hasa kupitia Kanda za Uchakataji wa Mauzo ya Nje na vichocheo vya kodi na Misamaha Nyingine ya Ushuru (katika mfumo wa Vipunguzi vya Ujenzi wa Viwanda, Vipunguzi vya Uchakavu, Vipunguzi vya Kazi za Shamba na Makato ya Utoaji Madini miongoni mwa mengine.) (TJNA na ActionAid, 2012). Kwa hakika, Serikali ya Kenya ilionyesha mwaka wa 2011 kwamba nchi ilikuwa ikipoteza zaidi ya shilingi shilingi bilioni 100 za Kenya (dola bilioni 1.1 za Marekani) kwa mwaka kutokana na vichocheo vya kodi na misamaha yote ya kodi. Hivi majuzi, Mamlaka ya Ushuru ya Kenya (KRA) ilidokeza kuwa kuondolewa kwa vichocheo vya kodi na misamaha ya kodi kunaweza kuziba mapengo ya mapato (Kivuva, 2019). Zaidi ya hayo, ripoti ya Benki ya Dunia ya pengo la kodi ya 2017 inaonyesha kuwa Mamlaka ya Ushuru ya Kenya itapoteza zaidi wastani wa Shilingi bilioni 40.9, Shilingi bilioni 47.5 na Shilingi bilioni 55.0 za Kenya katika miaka ya kifedha ya 2019/20, 2020/21 na 2021/22 mtawalia. Hata hivyo, Ofisi ya Bunge ya Bajeti mwaka wa 2019 ilitoa hoja ya kukaguliwa kwa misamaha chini ya utaratibu wa kodi ya mapato ya shirika. Kuondolewa kwa baadhi ya makato yanayoruhusiwa na sheria kunaweza kuongeza mapato ya kodi kwa asilimia 24 (PBO, 2019). Hii inaakisi kiasi kikubwa cha mapato ambacho kingeweza kupunguza upungufu wa mapato ya sasa kwa wastani wa Shilingi bilioni 112.2 katika kipindi cha miaka saba na kutoa ufadhili kwa sekta muhimu kama vile afya ambazo kwa sasa hazina ufadhili wa kutosha. Kulingana na Hazina ya Kitaifa, nyingi za IFF hizi huwezeshwa kupitia serikali, makampuni ya ndani na mashirika ya kimataifa yanayojihusisha na miradi ya ulaghai na njia za kisheria za kuzuia malipo ya kodi.

Nchini Uganda, Sheria ya Kanuni ya Uwekezaji ya nchi hiyo, Sura ya 92 inayodhibiti uwekezaji

wa ndani na nje imetumika kuwezesha motisha na misamaha ya kiasi kubwa kwa mashirika ya kimataifa (MNC), ambayo baadhi yake hutokana na mataifa yanayotoa madeni, ambayo yamekuwa yakijadiliwa kukandamiza uhamasishaji wa rasilimali za ndani (hasa hasara katika mapato ya kodi). Kwa mfano, upande wa mafuta na gesi, makampuni yameomba kifurushi cha msamaha wa kodi kilichofadhiliwa na serikali cha 1997 kwa makampuni ya kimataifa ya mafuta kuwekeza katika sekta ya mafuta na gesi kama msingi wa kukataa kulipa kodi fulani (Global Financial Integrity, 2018).

5.2.3. Athari za Deni la Umma katika Uwezeshaji na Ushirikishaji wa Sauti za Wananchi katika utungaji wa Sera za Fedha

Kanda ya Kusini mwa Jangwa la Sahara kwa kiasi kikubwa bado haijaendelea. Hata hivyo, kumekuwa na uwekezaji mkubwa katika kuboresha miundombinu ya eneo hilo huku serikali zikipanua matumizi yao ya kila mwaka na kuongeza matumizi ya miradi mikubwa ya miundombinu ili kuziba pengo kubwa la miundombinu kati ya eneo hilo na dunia nzima.[40] Licha ya kuongezeka kwa matumizi, uchumi katika kanda unabaki kuwa duni na hauwezi kufadhili uwekezaji huu kama inavyoonekana kutokana na ukusanyaji wa mapato madogo na nakisi za bajeti zinazoendelea.[41] Kwa hivyo, serikali zimeamua kupata deni la umma ili kufadhili miradi hiyo. Tafiti zimeonyesha kuwa ukuaji mdogo wa uchumi katika eneo la Kusini mwa Jangwa la Sahara pia umechangiwa na wingi wa madeni. Mzigo wa deni umedhoofisha ukuaji na kukwamisha maendeleo ya kijamii na kiuchumi (Omassoma, 2011). Ukuaji wa polepole pia umefanya ulipaji wa malipo ya deni kuwa magumu na kusababisha ukopaji zaidi na kudhoofisha uchumi wa mkoa zaidi.[42]

Ukusanyaji wa mapato ili kupunguza nakisi ya bajeti pia unabaki kuwa changamoto. Coulibaly na Gandhi (2018) wanaeleza kuwa upungufu wa mapato barani Afrika kwa ufadhili wa uwekezaji ni wastani wa dola bilioni 230 kila mwaka. Wanasema kuwa upungufu huo unaweza kuhusishwa na mapato duni ya ndani na akiba ambayo ni mojawapo ya matokeo kuu ya kuongezeka kwa deni.[43] Zaidi ya hayo, wanaeleza kuwa licha ya mapato ya kodi katika nchi za Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara kuongezeka hadi takriban asilimia 15 ya Pato la Taifa mwaka 2015 kutoka asilimia 11 mwanzoni mwa miaka ya 2000, uwiano unabakia chini ya viwango vinavyotarajiwa, hasa ikilinganishwa na asilimia 24 ya Shirika la Ushirikiano wa Kiuchumi na Maendeleo na ikilinganishwa na ile ya nchi zinazoibuka na zilizoendelea kiuchumi. Coulibaly na Gandhi wanaeleza kuwa kuna wigo wa kutosha wa kuimarisha malengo ya mapato katika eneo la Afrika Kusini mwa Jangwa la Sahara. Wanapendekeza kuwa uboreshaji wa mifumo ya utawala kuhusu ukusanyaji wa mapato na uimarishaji wa uwezo wa kodi ni muhimu katika kufikia malengo ya mapato ya kodi.

Uwiano wa deni hutumiwa kwa kawaida katika kuchanganua uendelevu wa deni kwa sababu hutoa kigezo ambacho ni cha kawaida na kinachoweza kulinganishwa. Kwa mfano, deni la nje kama asilimia ya Pato la Taifa (GDP) linaonyesha ni kiasi gani cha utajiri kinazalishwa na raia wa nchi ikilinganishwa na madeni ya nje.[44] Wakati serikali zinahalalisha ongezeko la matumizi na kupunguza nakisi ya bajeti kwa kukopa pamoja na matumizi ya maendeleo kwa ajili ya kuboresha utoaji wa bidhaa na huduma za umma, maandiko yaliyopo yanapendekeza vinginevyo. Blake (2015) alilenga kufafanua athari za deni la umma katika ukuaji wa uchumi nchini Jamaika. Alichanganua data ya robo mwaka kati ya 1990 na 2014 na kuchambua uhusiano usio na mstari kati ya hisa ya deni na ukuaji wa uchumi. Utafiti huo ulibaini kuwa kuna uhusiano mbaya kati ya deni la umma na ukuaji wa uchumi. Muinga, (2014) alichanganua uhusiano kati ya matumizi ya umma nchini Kenya na matokeo ya ukuaji wa uchumi. Alichambua data kati ya 1970 na 2010 na kutumia modeli yenye

40. Tralac.org, 'Investing in Infrastructure in Sub-Saharan Africa and its effects on the Economic Growth', database, https://www.tralac.org/discussions/article/11606-investing-in-infrastructure-in-sub-saharan-africa-and-its-effects-on-the-economic-growth.html
41. Brahima SC, *Mobilization of tax revenues in Africa,* policy briefing, Africa Growth Initiative, 2018, https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/10/mobilization-of-tax-revenues_20181017.pdf
42. https://erepository.uonbi.ac.ke/bitstream/handle/11295/94963/Halima_Effect%20of%20External%20Public%20Debt%20on%20Economic%20Growth.pdf?sequence=3
43. Committee for a Responsible federal Budget, 'CBO: Consequences of a Growing National Debt', database, 2014, http://www.crfb.org/blogs/cbo-consequences-growing-national-debt
44. *Op.Cit., Effect of external public debt on economic growth: an empirical analysis of East African countries*

ukusanyaji mtaji, ajira na riba ya deni kama vigezo huru, na Pato la Taifa kama kigezo tegemezi, aligundua kuwa deni la umma na kuongezeka kwa riba vina athari mbaya katika ukuaji wa uchumi wa nchi ilhali ajira na ukusanyaji mtaji yana matokeo chanya.

Kwa ujumla, kumekuwa na ongezeko la matumizi ya fedha katika maendeleo katika Afrika Mashariki, yakilenga hasa maendeleo na kushawishiwa pakubwa na muktadha wa kisiasa kandani. Hata hivyo, kasi ya ukuaji wa uchumi katika kanda unasalia kuwa wa chini kutokana na miundombinu duni, ukosefu wa ushindani wa soko na utawala duni, miongoni mwa masuala mengine.[45] Mtazamo wa uchumi wa Afrika Mashariki 2019 pia unaangazia nakisi ya sasa ya akaunti na ongezeko la deni la nje kama moja ya sababu zinazozuia ukuaji wa uchumi kandani.

Kwa uwiano wa bajeti iliyotengwa kwa ajili ya ulipaji wa deni kuongezeka, serikali katika eneo hilo zimesalia na rasilimali ndogo za kutumia kwa bidhaa na huduma nyingine muhimu za umma. Hii, ikichangiwa na ukuaji mdogo wa uchumi inafanya iwe vigumu zaidi kwa serikali ya Afrika Mashariki kutekeleza sera madhubuti za kifedha.

Kwa mfano, deni la Kenya lilikua kutoka shilingi trilioni 1.89 za Kenya[46] mnamo Juni 2013 hadi zaidi ya shilingi trilioni 6.2 za Kenya kufikia Juni 2020.[47] Kwa hivyo, kuongezeka kwa deni pamoja na nakisi ya kifedha inayoendelea[48] kutokana na ongezeko kubwa la matumizi na ukuaji wa polepole wa mapato kumepunguza uwezo wa serikali ya Kenya kutumia fedha zaidi katika miradi ya maendeleo inayochochea ukuaji wa uchumi. Tangu Mwaka wa Fedha wa 2013/14, uwiano wa ulipaji wa malipo ya deni nchini Kenya umepata ongezeko kubwa. Kulingana na Ripoti ya Shirika la Fedha la Kimataifa ya Kaunti na Ripoti za Mwaka kuhusu Deni la Umma kutoka Hazina ya Kitaifa, kiwango cha ulipaji wa malipo ya deni la Kenya kiliongezeka kutoka asilimia 29.9 mwaka wa 2013 hadi asilimia 45.2 mwaka wa 2019, na kuvuka kiwango cha asilimia 30. Katika mwaka wa fedha wa 2019/20, shilingi bilioni 800 za Kenya za bajeti ziliwekwa kwa ajili ya ulipaji wa mikopo, na shilingi bilioni 366.4 za Kenya ya kiasi hicho kiligharimia riba ya deni lililopatikana. Katika taarifa ya bajeti ya mwaka wa fedha 2020/21, nchi hii inakadiriwa kutumia wastani wa shilingi bilioni 904.7 za Kenya katika kulipia deni la umma[49] huku sehemu iliyotengewa kaunti inakadiriwa kuwa shilingi bilioni 316.5 za Kenya au theluthi moja ya gharama za kulipia deni. Kwa hivyo, serikali ya Kenya imeanzisha hatua mbalimbali za ushuru[50] ili kupunguza mahitaji ya mapato, ikiwa ni pamoja na ushuru wa huduma za kidijitali.[51]

Licha ya Uganda kunufaika na Mpango wa Kupunguza Madeni ya Kimataifa (MDRI) katika miaka ya 1990 na mwaka wa 2006, ongezeko la deni nchini katika miaka ya hivi karibuni limekuwa na athari mbaya kwa uchumi (Ssempala, et al., 2019). Kuhusu uzoefu wa Uganda wa athari za deni la umma katika ukuaji wake wa uchumi, utafiti huo uligundua kuwa kiwango cha sasa cha kukopa kinaweza kuathiri vibaya uchumi kutokana na athari za mkopo wa umma kwa uwekezaji. Sawa na Kenya, ulipaji wa deni umekuwa na athari mbaya katika usambazaji wa rasilimali katika sekta zote nchini. Katika bajeti ya nchi ya 2019/20, asilimia 9.6 ya bajeti yote, ambayo ni jumla ya Shilingi trilioni 3.145 za Uganda ilitengwa kwa ajili ya ulipaji wa riba ya deni - ongezeko kutoka Shilingi trilioni 2.514 za Uganda katika mwaka wa fedha uliopita. Huku ukuaji wa uchumi ukidorora (IMF, 2020), pamoja na mshtuko uliosababishwa na Korona, Uganda inatazamiwa kuwa na mapato machache ya kufadhili makadirio yake ya matumizi kwa utoaji wa bidhaa na huduma za umma.

45. USAID, 'Economic growth and trade', database, https://www.usaid.gov/east-africa-regional/economic-growth-and-trade#:~:text=Some%20of%20the%20world's%20poorest,to%20address%20these%20limiting%20factors
46. CBK (Central Bank of Kenya), database, https://www.centralbank.go.ke/public-debt/
47. Omondi D, 'Kenya debt load surges to 6.2 trillion', *Standard media,* 2020, https://www.standardmedia.co.ke/article/2001368531/kenya-debt-load-surges-to-sh6-2-trillion
48. Cytonn Report, 'Debt Relief Amidst the COVID-19 Pandemic', database, 2020, https://cytonnreport.com/topicals/debt-relief-amidst-the-covid-19-pandemic
49. Gitogo W, 'Kenya Budget 2020/21; Cost of Debt Financing to Exceed Development Expenditure', *The Kenyan Wallstreet,* 2020, https://kenyanwallstreet.com/kenya-budget-2020-21-cost-of-debt-financing-to-exceed-development-expenditure/
50. Gitogo W, 'Kenya Budget 2020/21; More Taxes', The Kenyan Wallstreet, 2020, https://kenyanwallstreet.com/kenya-budget-2020-21-more-taxes/
51. Hira N, Berger R & A Mathini, 'Proposed digital services tax in Kenya', *Bowmans,* 2020, https://www.bowmanslaw.com/insights/tax/proposed-digital-services-tax-in-kenya/

Uwiano wa deni kwa Pato la Taifa nchini Tanzania uliongezeka kwa zaidi ya asilimia 10 kati ya 2010 na 2019.[53] Katika kipindi kama hicho nchi imekuwa na ukuaji wa uchumi wa wastani wa asilimia 6-7 kila mwaka.[53] Hata hivyo, muhtasari wa uchumi wa Benki ya Dunia kuhusu Tanzania unaonyesha kuwa katika miaka ya hivi karibuni, ukuaji wa matumizi na uwekezaji umepungua. Kwa mfano, mwaka 2018, mauzo ya nje yalipungua kwa asilimia 3.9 huku ukuaji wa uchumi ukikadiriwa kuwa chini ya asilimia 7 iliyoripotiwa na Ofisi ya Taifa ya Takwimu Tanzania. Ukuaji huu wa polepole unachangiwa na ukuaji mdogo wa sekta ya kibinafsi na utekelezaji duni wa mipango ya maendeleo ya umma. Matokeo haya pia yanaweza kusababishwa na kuongezeka kwa ulipwaji wa deni la umma nchini.

Ongezeko la deni la umma limethibitishwa kuwa na athari hasi kwa matarajio ya ukuaji wa uchumi wa Tanzania (Lotto na Mmari, 2018; Yusuf, 2018). Hivyo basi, Serikali imekuwa ikishindwa kufikia malengo yake ya mapato na hivyo basi kukimbilia kuweka hatua mbalimbali za kodi ili kuongeza ukusanyaji wa mapato.[54] Hata hivyo, ongezeko la jumla la kiwango cha deni limesababisha ongezeko la matumizi ya ulipaji wa malipo ya deni. Kwa mfano, katika Mwaka wa Fedha wa 2020/21, nchi imepanga kutumia hadi asilimia 30 ya bajeti yake ya kila mwaka katika ulipaji wa deni. Hii inaweka kikomo kwenye rasilimali zinazoelekezwa kwa sekta zingine kwa ajili ya maendeleo na utoaji wa bidhaa na huduma za umma. Huku bajeti ya serikali ikiendelea kupanuka, mwelekeo huu unaonyesha kuwa kutazidi kuwa na utegemezi wa deni la umma kugharimia nakisi ya bajeti inayosababishwa na kukusanywa kwa ushuru wa chini kwa muda mrefu. Kwa hiyo, huenda hatua zaidi za kodi zitachukuliwa kwa ajili ya kukusanya mapato ya ndani.

Kulingana na IMF, licha ya Burundi kurekodi maboresho makubwa - hasa katika Mwaka wa Fedha wa 2012/13 ambapo uwiano wa deni na Pato la Taifa ulipungua hadi asilimia 3, nchi hiyo bado iko katika hatari kubwa ya dhiki ya deni (IMF, 2015). Kufikia mwisho wa 2019, deni la nchi lilikadiriwa kuwa asilimia 59.1 ya Pato la Taifa (Benki ya Dunia, 2019). Wakati huo huo, uchumi wa nchi ulipata ukuaji duni – asilimia 1.6 mnamo 2018 na asilimia 1.8 mnamo 2019.[55] Nakisi ya fedha pia imeongezeka, na nakisi ilikuwa asilimia 3.3 mnamo 2018 na asilimia 4.2 mnamo 2019. Kupanuka kwa nakisi ya fedha kunatokana na kuongezeka kwa matumizi ya kawaida na kuongezeka kwa umakini katika mipango inayolenga kuimarisha mtandao wa miundombinu nchini, kuongeza biashara ya kikanda na kuanza kutumia mbinu za kisasa za kilimo.

Ijapokuwa ukopaji zaidi ndio mkakati mkuu wa kugharimia nakisi inayoongezeka,[56] serikali hiyo pia imeboresha juhudi zake za kukusanya mapato kutoka vyanzo vya ndani ili kugharimia mahitaji yake ya matumizi kwa kuweka hatua mbalimbali za kodi. Kwa mfano, Burundi ilitoza ushuru wa asilimia 10 kwa watumishi wa umma wanaolipwa katika mwaka wa 2018 ili kufadhili uchaguzi uliomalizika hivi majuzi.[57] Marekebisho mengine ya kodi yaliyotekelezwa hapo awali nchini Burundi ni pamoja na kuanzishwa kwa Vituo vya Huduma Zote za Ushuru Mipakani, utangazaji wa kodi ya ongezeko la thamani na Kodi ya Mapato, na kuoanisha sera za kodi na Jumuiya ya Afrika Mashariki.[58]

Hali ni tofauti kidogo nchini Rwanda ikilinganishwa na mataifa mengine katika kanda hii. Licha ya ongezeko la jumla la deni la umma, Rwanda iliendelea kupata ukuaji mkubwa wa uchumi.[59] Sawa na mataifa mengine katika eneo hili, bajeti ya kaunti imeongezeka kwa kiasi kikubwa kwa miaka mingi huku bajeti ya mwaka wa fedha 2019/20 ikionyesha ongezeko la asilimia 11 kutoka mwaka wa fedha uliopita. Katika mwaka wa fedha 2020/21, bajeti iliongezeka kwa karibu asilimia 6

52. Oketch ML, 'Uganda: How Govt Plans to Fund Public Debt in 2019/20 Financial Year', *Daily Monitor,* 2019, https://www.monitor.co.ug/uganda/business/finance/how-govt-plans-to-fund-public-debt-in-2019-20-financial-year--1831324
53. World Bank, database, https://www.worldbank.org/en/country/tanzania/overview
54. Ernst & Young Global, database, https://taxnews.ey.com/news/2018-1233-tanzania-issues-2018-19-budget
55. World bank, database, http://pubdocs.worldbank.org/en/708231492188151479/mpo-bdi.pdf
56. Africa Development Bank Group, 'Burundi Economic Outlook', *African Economic Outlook,* 2021, https://www.afdb.org/en/countries/east-africa/burundi
57. Abdur RS, 'Burundi govt starts taxing public workers to fund 2020 elections', *Africanews,* 2018, https://www.africanews.com/2018/02/04/burundi-govt-starts-taxing-public-workers-to-fund-2020-elections//
58. Africa Research Institute, 'Financing the Burundi Revenue Authority – throwing good money after good?', 2014, https://africaresearchinstitute.org/wordpress/blog/financing-the-burundi-revenue-authority-throwing-good-money-after-good-2/

ikilinganishwa na bajeti ya mwaka wa fedha 2019/20. Ongezeko la bajeti limechangiwa na mahitaji ya matumizi katika mpango wa maendeleo wa miaka 7 unaotekelezwa hivi sasa.[60]

Hata hivyo, baadhi ya wataalam wanasema kuwa hali ya madeni ya Rwanda inaendelea kupunguza uwezo wake wa kupanua sera yake ya fedha. Kaunti hiyo hutumia hadi dola milioni 72.3 kila mwaka katika ulipaji wa malipo ya deni. Wadadisi hao wanahoji kuwa kutokana na nchi kunufaika na Mpango wa Nchi Maskini Wenye Madeni Makubwa (HIPC) ambao ulitupilia dola bilioni 1.4 ya deni la nchi,[62] hali ya sasa ya deni nchini ni ya kutisha na inaendelea kupunguza ufanisi wa sera za fedha. Kwa mujibu wa hati ya mfumo wa bajeti ya nchi 2018/2019-2020/2021, ulipaji wa deni unatarajiwa kuongezeka hadi asilimia 17.3 mwaka 2023,[63] ambayo inamaanisha fedha chache zilizopo zitaelekezwa kwa mahitaji mengine ya maendeleo.

Kwa miaka mingi, Rwanda imefanya juhudi kubwa katika kuongeza mapato ya ndani ili kufadhili matumizi yake na kulipa deni lake. Jambo la kipekee zaidi ni kwamba mikakati ya kukusanya mapato nchini Rwanda imekuwa ikilenga kupanua wigo wa ulipaji ushuru badala ya kuongeza viwango vya kodi.[64] Bila shaka, mkakati huo umesababisha mafanikio yanayoonekana katika kuboresha usimamizi wa kodi. Hata hivyo, ongezeko la deni linaweka shinikizo zaidi kwa serikali kuzalisha mapato zaidi, na hiyo ni pamoja na kuongeza viwango vya kodi.[65]

Kwa ujumla, kuna ushahidi kutoka kwa nyaraka zilizopo ambao unapendekeza kupanda kwa deni la umma kuna athari mbaya kwa uchumi na kuzuia uwezo wa serikali wa kusambaza rasilimali kwa ufanisi na kuongeza fedha za matumizi ya utoaji bora wa bidhaa na huduma za umma. Jambo hilo linadhihirika katika nchi zote tano za Afrika Mashariki.

5.2.4. Athari za Deni la Umma katika Uwezeshaji na Ushirikishaji wa Sauti za Wananchi katika utungaji wa Sera za Fedha

Ushiriki wa Umma kama msingi wa Ubia Wazi wa Serikali ni muhimu katika kufikia Malengo ya Maendeleo Endelevu.[66] Inatoa fursa kwa makundi yaliyotengwa kutoa ushawishi fulani katika maamuzi ambayo yanawaathiri na kusababisha athari kubwa ya hatua zinazoathiri jamii katika sera za kijamii na kuongeza uaminifu na kufuatwa na raia. Kupanda kwa viwango vya deni la umma kunaweza kuwa sababu au matokeo ya ushiriki mbaya wa umma. Hii ni kwa sababu inajenga mazingira ya kutoaminiana kati ya serikali na watu wake ilhali matokeo ya kukopa kama vile kodi zisizo za haki yanaathiri moja kwa moja maisha ya raia. Kwa upande mwingine, ni matokeo ya mfumo mbovu wa ukaguzi na uwajibikaji unaoundwa na watu wasioshirikishwa na waliotengwa na kuacha serikali kukopa kama ipendavyo. Ubovu au ukosefu wa mbinu shirikishi na tendaji za wananchi katika utungaji wa sera za fedha unaweza kuhusishwa na masuala kadhaa kama yalivyojadiliwa hapa chini;

Viwango vya deni ni zao la aina ya serikali kwenye maamuzi ya serikali ya kukopa na uwekezaji (Oatley, 2010). Pale ambapo serikali ya wakati huo haizingatii mahitaji ya watu wake inafanya maamuzi licha ya athari za baadaye kwa raia. Katika kipindi cha miaka 10 iliyopita, Kenya imeongeza viwango vya deni lake kwa zaidi ya mara tatu na hii inaweza kuhusishwa na mabadiliko ya serikali

59. Statista, 'Rwanda: Growth rate of the real gross domestic product (GDP) from 2016 to 2026', database, https://www.statista.com/statistics/452119/gross-domestic-product-gdp-growth-rate-in-rwanda/ http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/user_upload/NST1_7YGP_Final.pdf
60. http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/user_upload/NST1_7YGP_Final.pdf
61. http://www.minecofin.gov.rw/fileadmin/templates/documents/Reports/Annual_Economic_Reports_web/AER_FY2016-17_Final.pdf
62. International Monetary fund, 'Press Release: International Monetary Fund and World Bank Support US$1.4 billion in Debt Service Relief for Rwanda', database, 2005, https://www.imf.org/en/News/Articles/2015/09/14/01/49/pr0584
63. RoR (Republic of Rwanda), Budget Framework Paper 2018/2019-2020/202, Ministry of Finance and Economic Planning, April 2018, https://www.tralac.org/documents/resources/by-country/rwanda/1991-rwanda-budget-framework-paper-2018-2021/file.html
64. Yoriko N & W April, *Government Health Spending and Tax Reform in Rwanda, 2000-2013 – A Case Study,* USAID, 2015, https://www.r4d.org/wp-content/uploads/HFG-Tax-Reform-Case-Study_Rwanda.pdf
65. Congressional budget office, *The Budget and Economic Outlook: 2020 to 2030, database, 2020,* https://www.cbo.gov/publication/56073
66. https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/22476CEPA_contribution_to_2019_HLPF_16_April_2019.pdf

mwaka wa 2013, serikali ya sasa imekuwa katika harakati za kukopa ili kufadhili maendeleo ambayo kwa bahati mbaya hayajasababisha ukuaji wa uchumi unaotarajiwa kutokana na ufisadi na usimamizi mbaya. Serikali imekuwa ikifanya ipendavyo huku ikiwaweka kando raia kwa namna hiyo wananchi hawajafanikiwa kuiwajibisha serikali.

Taasisi za sekta ya umma hazina rasilimali na ujuzi unaohitajika ili kuwawezesha watu kujenga jamii jumuishi zenye usawa. Na hata pale ambapo kanuni za namna hiyohiyo zipo utekelezaji unakosekana. Mifumo ya sera ya usimamizi wa madeni imeanzishwa kote Uganda, Tanzania na Kenya ili kusimamia viwango na muundo wa deni la umma. Hata hivyo, bado hazifanyi kazi kutokana na utekelezaji duni na ukosefu wa nia njema katika uongozi. Nchini Kenya, usimamizi wa deni la umma una sifa ya mipango dhaifu ya kitaasisi huku utendakazi wa shughuli za usimamizi wa deni zikienea katika idara zote huku uzito wa ofisi yenye nguvu ya rais ukizitegemea kwa uwezo fiche wa mamlaka yasiyo rasmi, yanayoitwa *éminence grise*.[67]

Jukumu la bunge la uangalizi ni muhimu katika kufanya ukaguzi kwa Serikali kwa hivyo ni muhimu katika kuweka kikomo kwenye madeni. Hata hivyo, siasa za vyama zimegeuza majukumu ya bunge na kudhoofisha uhuru wake kama taasisi ikawa tu ya kupitisha bila kuuliza maswali. Nchini Tanzania, ingawa ni wazi kwamba Bunge limefafanua kwa uwazi mamlaka ya kuchunguza, mazoezi yanaonyesha kuwa Bunge mara nyingi linashindwa kuwawajibisha Serikali. Nchini Uganda, watunga sheria hawana nia ya kusimamia na kudai uhuru wao kutokana na ongezeko kubwa la udhamini unaotokana na juhudi za serikali kushikilia wadhifa huo.[68] Mitazamo, nia, na imani za wabunge zina jukumu muhimu katika utendakazi bora wa bunge. Nchini Kenya, huku wabunge wengi wakiwa wanachama wa chama tawala, inawalazimu kuegemea upande wa chama hivyo basi kudhoofisha uhuru wa bunge.

Uwezo ambao wananchi wanao nao huathiri kiwango cha sauti zao kusikika. Iwapo raia hawawezi kuchakata, kuchambua na kutumia taarifa zinazopatikana kwa umma ipasavyo, huenda wasiweze kutetea mahitaji yao. Kuwepo kwa jumuiya makinifu ya kiraia na vyombo vya habari vinavyofanya kazi kunaweza kusaidia kuimarisha uwezo huu. Hata hivyo, upatikanaji wa taarifa huwa katika hatari yaa kuzuiwa na matabaka aali na wanateknokrasia na watunga sera ambao huenda hawapendelei kukuza ujumuishaji wa kina.[69] Hili pamoja na kukata tamaa kwa wananchi kunakosababishwa na matumizi mabaya ya serikali baada ya kukopa na kutoza ushuru usio wa haki ukichanganywa na utoaji duni wa huduma za umma husababisha udhaifu kwenye mfumo wa uangalizi.

Kutokana na vikwazo hivi katika mfumo wa miundo na mifumo isiyofaa, wananchi hawawezi kushiriki kikamilifu na kwa ufanisi katika utungaji wa sera za fedha ili kuhakikisha serikali inazingatia nidhamu ya fedha. Huku viwango vya deni vikizidi kuongezeka, kuna haja ya kudhibiti ukopaji wa serikali. Michakato ya chini kabisa ya utawala shirikishi na ushirikishwaji lazima iwe sehemu ya michakato ya sera, kuanzia uundaji wa sera hadi upitishaji, na kuanzia utekelezaji na ufuatiliaji na uhakiki. Uwezeshaji ni muundo wa pande nyingi kama mchakato wa kuongeza sauti ya watu na kuunda taasisi zinazowawezesha watu kutekeleza haki zao.

67. Oyugi E & T Chiraerae, *Domestic Debt Management in Africa The Case of Kenya,* AFRODAD, 2011, https://africaportal.org/wp-content/uploads/2023/05/kenya_domestic_debt_a5_final.pdf-2.pdf
68. Africa Centre for Strategic Studies,'Parliamentary Oversight of the Security Sector: Uganda's Experience', database, 2018, https://africacenter.org/spotlight/parliamentary-oversight-of-the-security-sector-ugandas-experience/
69. McGee R & J Gaventa, *Review of impact and effectiveness of transparency and accountability initiatives,* Transparency and Accountability Initiative, 2010, https://gsdrc.org/document-library/review-of-impact-and-effectiveness-of-accountability-and-transparency-initiatives-synthesis-report/

6. HITIMISHO

Mapitio yetu ya makala na uchanganuzi wa ushahidi wa kitakwimu unaopatikana unaonyesha uhusiano mkubwa kati ya ukosefu wa uendelevu wa deni la umma na ukosefu wa haki za ushurukatika hali mbalimbali za Afrika Mashariki. Tumefaulu kuashiria athari za kuongezeka kwa madeni na mzigo mkubwa wa ulipaji deni juu ya usawa wa sera ya ushuru haswa katika kuongeza wa vyanzo vya ulipaji ushuru na visa vingine vya kuongezeka kwa viwango vya ushuru. Tumeweza pia kuashiria uhusiano kati ya deni la umma na mtiririko haramu wa fedha na taratibu nyingine mbaya za kodi katika kanda ya Afrika Mashariki. Kuna utafiti wa kina unaochunguza athari za deni la umma kwa ukuaji wa uchumi. Ingawa haijaendelezwa kwa kina katika makala, pia tunaona uhusiano kati ya deni la umma na unyanyasaji na kutengwa kwa sauti za raia katika uundaji wa sera za fedha.

Hata hivyo, bado kuna changamoto za data/taarifa kuhusu masuala ya fedha za umma katika Afrika Mashariki ambazo zinazuia utafiti wa kina, uchambuzi na uchunguzi wa uhusiano kati ya deni la umma na haki za ushuru. Panapokuwa na data bora zaidi (iliyosasishwa na kulinganishwa), inawezekana kuchunguza zaidi uhusiano huu kati ya ukosefu wa uendelevu wa deni la umma na ukosefu wa haki za ushuru na kutoa ushauri kwa watunga sera katika eneo kuhusu jinsi bora ya kuyakabili maswali kuhusu uhimilivu wa deni la umma.

Utafiti wa kitakwimu ni muhimu kufanya uchanganuzi wa urejeleaji na uunganisho ili kuelewa zaidi uhusiano kati ya viwango vya ushuru na uendelevu wa deni (kiasi cha deni, ulipaji wa deni). Uchanganuzi zaidi wa uchunguzi pia ni muhimu ili kuchunguza utata na athari za kuongezeka kwa deni la umma na majukumu ya ulipaji juu ya maendeleo ya muda mrefu ya uchumi, haki za ushuru na ukosefu wa usawa. Suala la mtiririko haramu wa fedha linaonekana kuwa na uhusiano mkuu na ukosefu wa uendelevu wa deni la umma ingawa kuna ushahidi wa kihistoria unaounga mkono hoja hii. Uchanganuzi wa kina na mifano katika miktadha mbalimbali katika eneo inaweza kutoa maelezo kwa ajili ya kuboresha uelewa kuhusu jinsi ukwepaji kodi, uepukaji wa kodi na taratibu za ushuru zinazodhuru huchangia matatizo ya usimamizi wa deni la umma na kutoa athari mbaya zaidi kwa haki za ushuru.

7. Marejeleo

1. Adam, CS & DL Bevan, *Fiscal deficits and growth in developing countries*. Journal of Public Economics, Vol. (4), 2005, pp. 571-597.
2. African Development Bank Group. East Africa Economic Outlook, 2019.
3. Ajayi, SI & L Ndikumana (Eds.), *Capital Flight from Africa: Causes, Effects and Policy Issues*. Oxford: Oxford University Press, 2014 .
4. Alesina A & A Passalacqua, T*he Political Economy of Government Debt. Harvard University*, 2015.
5. Arif A & M Hussain, *Economic, Political and Institutional Determinants of Budget Deficits Volatility: A Panel Data Analysis*. International Journal of Economics & Business Administration (IJEBA), International Journal of Economics & Business Administration (IJEBA), vol. 0(3), 2018, pages 98-114.
6. Tarick B, *Investigating the Impact of Public Debt on Economic Growth in Jamaica*. Bank of Jamaica, 2015.
7. Brahima SC & D Gandhi, M*obilization of tax revenues in Africa. Africa Growth Initiative*. 2018.
8. Checherita C & R Philipp, *The impact of high and growing government debt on economic growth an empirical investigation for the euro area*. Working paper series. European central bank, 2012.
9. Christie AL, & FK Rioja, *Financing productive government expenditures: The importance of initial fiscal conditions*. University of the West Indies and Georgia State University, 2012.
10. Diamond P, *National Debt in a Neoclassical Growth Model,* American Economic Review, 55 (5), 1965, pp. 1126-1150.
11. Rogers DL, *Reducing the Deficit Through Better Tax Policy*. The Brookings Institution, 2013.
12. Ateyah A, *The Impact of Public Expenditure and Public Debt on Taxes: A Case Study of Jordan*. Accounting and Finance Research Vol. 6, No. 3; 2017.
13. Bokosi FK & C Rangarirai, *Bonds Issuance and the current debt levels in Sub Saharan Africa*. AFRODAD, 2019.
14. Global Financial Integrity, *A Scoping Study of Illicit Financial Flows Impacting Uganda*. Global Financial Integrity, 2018.
15. International Development Association, *Debt Vulnerabilities in IDA Countries*. World Bank, 2018.
16. International Monetary Fund, *Regional Economic Outlook: Sub Saharan Africa Domestic Revenue Mobilization and Private Investment*. 2018.
17. Berensmann K, *Why developing countries are facing a renewed debt crisis*. The Current Column, 2019.
18. Kiminyei FK, *Empirical Investigation on the Relationship among Kenya Public Debt, Tax Revenue and Government Expenditure*. Academic Journal of Economic Studies, Faculty of Finance, Banking and Accountancy Bucharest,"Dimitrie Cantemir" Christian University Bucharest, 2019, 142-159.
19. Krugman P, Financing vs. *Forgiving a Debt Overhang: Some analytical issues*. NBER Working Paper no. 2486, 1988, 1-10.
20. Makau J et al, 'Fiscal Policy and Public Debt in Kenya'. *IOSR Journal of Economics and Finance,* 2018, 12-24.
21. Meade JE, 'Is the National Debt a Burden?', Oxford Economic Papers, New Series, Vol. 10(2), 1958, pp. 163-183.

22. Muinga RM, *EXTERNAL PUBLIC DEBT AND ECONOMIC GROWTH IN KENYA*. University of Nairobi, 2014.

23. Ndikumana L et al, *Capital Flight from Africa: Measurement and Drivers. In Ajayi SI, & Ndikumana L, Capital Flight from Africa: Causes, Effects and Policy Issues (15-54).* Oxford: Oxford University Press, 2015.

24. Cheeseman N & R Griffiths, *Increasing tax revenue in sub-Saharan Africa: The case of Kenya.* The Oxford Council of Good Governance. Economic Analysis No.6, 2006 .

25. Nkurunziza JD, 'Illicit Financial Flows: A Constraint on Poverty Reduction in Africa'. Association of Concerned Africa Scholars Bulletin, 87, 2012.

26. Nnyanzi JB et al, Regional Economic Integration and Tax Revenue: East African Community. Journal of Economic Integration. Vol.31 No.4, 2016.

27. Oatley T, *Political Institutions and Foreign Debt in the Developing World.* International Studies Quarterly, 2010, pp. 175-195.

28. Okumku M, T*ax administration and domestic revenue mobilization in Uganda:* A case of Uganda Revenue Authority. Makerere University, 2017.

29. Yared P, 'Rising Government Debt: Causes and Solutions for a Decades-Old Trend'. *Journal of Economic Perspectives—Volume 33, Number 2—Spring 2019,* 2018, pp. 115–140

30. Poirson et al , *What are the channels through which external debt affects growth?*. International Monetary Fund, 2004.

31. Rangarajan C and Srivastava DK, *Fiscal deficits and government debt in India: Implications for growth and stabilisation.* Economic Political Weekly. Vol. 40, 2005.

32. Shonchoy AS, *Determinants of government consumption expenditure in developing countries: A panel data analysis.* IDE Discussion Paper No. 266, 2010.

33. Shonchoy AS, *What is happening with the government expenditure of developing countries-a panel data study.* IDE: Chiba, Japan and University of New South Wales, 2010.

34. Sohee K & K Taekyoon, *Tax Reform, Tax Compliance and State-building in Tanzania and Uganda.* Africa Development, Volume XLIII, No. 2, 2018, pp. 35-64.

35. World Economic and Financial Surveys, *Regional Economic Outlook: Sub-Saharan Africa – Domestic Revenue Mobilization and Private Investment,* 2018.

EATGN inashukuru kwa msaada wa Open Society Foundation (OSF) na NORAD chini ya kampeni ya Scaling Up Tax Justice (SCUT) iliosimamiwa na Tax Justice Network Africa (TJNA)

TAX JUSTICE NETWORK AFRICA

cePIS Africa Centre for People Institutions and Society

Norad

STOP the BLEEDING

ISBN 978-9914-9995-7-0